

פרק ב

זיכרון ליטאי-יהודי איך השטח מזכיר? איך השטח משכיח?

הקדמה טריוויאלית

הקדמה טריוויאלית: זיכרון (שזה מכבר איננו מועבר בזרימה טבעית מאב לבן) מונחל בלימודי ההיסטוריה, ומבחינתנו יצאנו לידי חובה בנגענו בכך מעט בפרק הקודם; זיכרון מובע גם באמצעות השטח. תרבות ספציפית מחליטה מה להשאיר בו ומה למחוק, מה להזכיר ומה להשכיח.

נדבר כאן על מה שתופס שטח, נפח - מרחב; שנראה בעין אגב סיור, טיול, שוטטות; פעמים מזוהה מייד, פעמים מוכללים בו אמצעים שמסייעים לזהותו כ'מקום מזכיר' - כתובות, שלטים, חפצי אומנות. יש וזיהויו מצריך התערבות חיצונית אנושית - מדריך תיירים, חוקר; יש והתרבות השלטת מכריזה עליו בפה מלא, בראש חוצות בהרבה שלטי הכוונה שידעו להיכן להגיע גם אם ברור לאן להגיע, בפרסומים שבדפוס; ויש ומשאירים אותו במעין ברירת מחדל, מפחד השכנים (הלאומיים), מחשש להרגיז, או בתוקף איזה ייסורי מצפון תרבותיים; בתקווה - פעמים רבות יש לה על מה להישען - שיישכח, שאיש לא ישים לב. יש והשכנים לסוגיהם מכירים אותו ומצביעים עליו, ויש והם מעלימים עין, משפילים מבט.

בדרך כלל הכוונה ב'מקום' הנידון למשהו שמכיל יחידות בנויות, מבנים מסוגים שונים - נוהגים לציין בראשונה אנדרטאות וכדומה. זה לגבי מה שקיים, מה שנשאר, מה שמושאר. ובאשר למה שנמחק, לעתים פועלת כאן ארוזיה תרבותית, סחף שגורף את פינת הזיכרון שלא מעניין עוד איש, ואיש לא מרגיש בהימחקו, ולעתים זוהי מחיקה קנטרנית פיננסי מקום לזיכרון אחר, חדש, שונה מהותית, או לסתמיות, לאי-זיכרון שהיא הסוג הנפוץ של שכחה-

נחזור אליה בפרק הבא, נציין כאן רק כי כאנדרטה שהוצבה לאחר השחרור הליטאי, אין תמה שמופיעה בכיתוב שורה באידיש (וכן בליטאית): "פארניכטעט דורך די סאוועטז אין 1950", ללמדנו כי הסובייטים שהשמידוהו הם האחראים למציאות החדשה שנוצרה בשטח העומד עתה לדיון באשר לעתידו (אגב, בשעתו הסובייטים גלגלו את האחריות אל הגרמנים; להלן פרק ג).

לדירם של הליטאים, ההבדל בין בנייה סובייטית במקום - גם אם הותרה שטחים פתוחים מסוימים - לבין בנייה מסיבית של גורדי שחקים ליטאיים, איננו מהותי; נוכחות גלויה או סמויה של אינטרסנטים אלי ממון - 'אוליגרכים' ליטאיים למיניהם, מחזקת עד מאוד את ה'איננו מהותי' הזה. מנגד, מופעל לחץ יהודי מגוון, רציף וחזק, שהדיו מוצאים מקום גם בעיתונות העולמית והישראלית, נגד החילול, הגם שהיהודים חלוקים כהוגן באשר לפתרון. בסיכום תמציתי המעודכן לרגע כתיבת הדברים, ניתן לומר כי למרבית הסיבוך, ההתגוששות בין גורמי לחץ אלו מתקיימת גם בתוך המערכות הליטאיות עצמן. רוצה לומר, עבור עיריית וילנה האינטרס הכלכלי ברור, מבחינת מיקומו (בין האזור העתיק בגדה השמאלית של הוויליה לבין השטחים החדשים בגדה הימנית). זהו שטח חשוב מאוד להתפתחות העיר, ולכן גם יקר מאוד. מובנת אפוא המוטיבציה לעידוד יזמים. לעומת זאת, הרשויות הלאומיות בראייתן הרחבה, ובמידה מסוימת גם גורמים בוילנה שמפגינים 'ראש גדול', או פשוט עינם צרה בגורמים ליטאיים אחרים, אינן מעוניינות בפתיחת חזית נוספת למאבק עם יהדות העולם, די להן - מסתבר - בוויכוח האינסופי על פושעי המלחמה והרכוש היהודי. המשך הבנייה נדחה בינתיים מסיבה 'רשמית' - בגלל שלא נערכו חפירות ארכיאולוגיות כנדרש ברשיון הבנייה! הנימוק הזה, נקל לזהות, רופף למדי; גם אם אין היגיון מדעי בשאלת ההדיוטות 'מה כבר ניתן לגלות בהן? מצבות מעץ?!, חוכמת חיים בוודאי שיש בה. מכל מקום, השטח הזה זוכה למחקר ארכיאולוגי חדשני באמצעים משוכללים ביותר. בעת כתיבת הדברים, שוהה בוילנה משלחת ישראלית החוקרת באמצעות שיטות גאופיזיות את השטח, כששאלת המפתח העומדת בפני שולחי גלי הרדאר אל מעבה האדמה היא מהם גבולותיו המדויקים של בית העלמין. המיפוי התת-קרקעי מתנהל ביסודיות (סמוך לבית העלמין היהודי יש גם בית קברות קתולי הרוס). הקברים היהודיים הולכים ומוזהים לפי כיוונם ולפי קריטריונים נוספים. מבחינה זו הרשויות הליטאיות מעדיפות שישראלים יעשו את העבודה. במובן מסוים אני שמח שהדברים שבחיבור זה נכתבים לפני שהגיע רגע ההכרעה שבוודאי יהיה ראוי לסיפור בפני עצמו.

השכחה! ויש שבא הכעס - סוכן זיכרון (פסיכולוגי) ידוע, ומוחק באבחה את המחיקה. הכול מתחיל מחדש.

להלן נתייחס לאתרי זיכרון ליטאיים בעיקרם, או לפעולות השכחה ליטאיות; הזיכרון היהודי נמצא ברקע, בטווח מגע. נפתח באתר יהודי במרכז וילנה שעבר את תנופת מטאטא ההשכחה ועשוי ליפול למאבק השכחה-זיכרון נוסף. אחריו נזכיר מגוון אתרים נוספים בוילנה ובסביבותיה העומדים במצב בסיסי דומה, ובהמשך, מספר אתרים בקובנה ובמקומות אחרים.

מתי הלכה לא תתפרץ עוד? - בית הקברות היהודי בוילנה ככיס לבנה

נאמן לשימוש במבחר דימויים גיאולוגיים, בחרתי ככותרת שאלה הקשורה ב'לבנה'; הזיכרון עשוי להתכנס בכיס 'מגמתי' הצפון במעמקי הר הגעש שלו. רדום, שוקט; כל הר געש עלול להתפרץ, והתוצאה, מי ישרונה.

אשר לזיכרון שבשטח, החלטות השכחה-הזכרה נובעות לעתים מאילוצים כלכליים. אשר להווה, אינני יכול לזהות כוונת זדון מיוחדת בניסיון לבנייה ליטאית בבית הקברות הישן בוילנה (על העבר ידובר בפרק ג). מקום הנידון הרבה בחיבור זה. אנשי 'מקום' יכאבו על כל מעבר של כל עיר מ'מקום' למנגנון הסעות; אך זה קרה - במובן מסוים - גם בתל אביב. נגעתי מעט בסוגיה בפרק הקודם, ובפרק הבא ארחיב קמעה בכל הקשור לרקע לפרשה, כאן עיסוקי הוא באפקט 'הר הגעש' וה'לבנה' קשורה בעמדות בנידון שהוצגו בשנים האחרונות. בעיקרה, הטענה הליטאית - העובדתית והערכית - מבוססת על העובדה שבית הקברות הפך לאזור של מתקני תרבות וספורט כבר בתקופה הסובייטית. היום אין שם עוד קברים גלויים, אפילו לא זכר להם (הכול חבוי בתת-הקרקע, מתגלה אם בכלל בכוחן של שיטות גאופיזיות למיניהן, להלן). ובידוע שקברי הגר"א ומספר דמויות הקשורות בו הועברו אז לבית הקברות הנוכחי (פרק ג). אתר בית הקברות הישן זכה להנצחה באנדרטת גרניט בולטת הסמוכה לויליה המזכירה את מעמדו של המקום ומשמעותו ההיסטורית.

1 הדוגמאות במדינת ישראל רבות מספור. לרבים זכורה פרשת 'מחיקתה' של 'גימנסיה הרצליה' בתל אביב, החרטה רבתי שהתעוררה מאוחר יותר והניסיונות להנציה את המבנה המיוחד שהפך לסמל לצורך בשימור אתרים. ואין זה מיותר לציין, הרבה מבנים, חשובים לא-פחות, נמחקו והיו כלא היו.

2 בעקבות ניסוחו של יוהאן האוינחה: "העיר הגדולה אינה עוד מקום לגור בו, אלא מנגנון. מכונת תחבורה, הובלה ותקשורת. היא נעשתה כולה דינמית. לא עוד משמשת היא מקום עבור בני האדם להתגורר בו כבראשונה, אלא מהווה מרחב שניתן לנוע בו, לשוב אליו או לעזוב, בין אם פיזית או רוחנית. איבריה הם התחבורה, המעליות, הטלפון, מקלטי הרדיו, מכבשי הדפוס ומכונות החישוב. הבניינים אינם אלא השלד" (האוינחה, יומן אמריקה, עמ' 36). הדברים המייצגים את רוחו של השליש הראשון של המאה העשרים, מהווים גם היום אתגר מיוחד לעיסוק בזיכרון במרחב, ולא כאן המקום להאריך.

בשטח המיוחד הזה מתנגשים אפוא אינטרסים ליטאיים וזיכרונות יהודיים. מבלי להתחייב על שיעורה ועוצמתה, ניתן לחוש בנטייה בעולם המערבי ובוודאי שבקרב יהודים שלא לקבל את הטיעון הליטאי בנידון, מה שמוליד רצון ליטאי מסוים לפשרה. יחד עם זאת, בשיחות שניהלתי עם יהודים וישראלים רבים המעורים בצורה כזו או אחרת במתרחש, הובעה ההערכה כי דווקא הנושא הזה איננו סלע המחלוקת הראוי והנכון עם הרשויות הליטאיות. כפי שהתנסח באוזני אחד המעורבים ביחסי ליטא וישראל: 'הלא את בית הקברות הישן איש לא יחזיר לשם, וכי מה נפקא מינה לעם ישראל אם יהיו שם אצטדיונים טובייתיים או גורדי שחקים ליטאיים?!

ענייני בחיבור זה הוא בבחינת תפיסת המקום בהקשר של פוטנציאל הזיכרון הטמון בו; לאור הנתונים שבידי, לא תפיסת זיכרון פשוטה - שימור המקום כדי שיעודד את הזיכרון - מנחה את הנאבקים על מניעת הבנייה בבית הקברות הישן, אלא חשש מיסטי לזכר הנקברים הקדושים (אכן, כאלה יש שם רבים!) שיהולל. באופן הפסיכולוגי שפועל חשש זה, הרי שאין הפגיעה הראשונה (הסובייטית) במקום מתירה פגיעה נוספת (ליטאית). כך או כך, לענייננו החשוב הוא כי בזמן כתיבת הדברים עדיין שלוחת הלבנה של הר הגעש של הזיכרון הממוקמת מתחת לבית הקברות הישן מאיימת להתפרץ.

אנדרטה סובייטית באסטוניה

כדי להרחיב במבט, נרפה מעט מ'הרי הגעש' של ליטא; אני מבקש להציג גוש לבה' קטן אחר הממוקם בשכנה - מדינה בלטית צפונית, שהשלכותיו רבות לסוגיה שלפנינו. אשר להתפרצות גופא, מדובר באירוע שאירע באביב שנת 2007 (התאריך המדויק - 27.4.07); הסרת אנדרטה סובייטית, פסל ארד, בטאלין בירת אסטוניה. האנדרטה, כמעט וחסרת משמעות בפני עצמה, אך היא מיטיבה להדגים את כוחו של סמל בשטח. סמליותה נובעת לא רק מצורתה, אלא בעיקר ממיקומה שנקבע משום שבמקום אירע קרב - אחד מיני רבבות רבות - במלחמת העולם השנייה, ובאתרה טמונים במעין קבר אחים שרידיהם של 13 חיילים של הצבא האדום. מוצג בה חייל של הצבא האדום, והיא מסמלת כמובן את המאבק בנאצים, ומוקדשת לנופלי מלחמת העולם השנייה. בטאלין הוחלט על הסרתה או הזזתה משיקולים אורבאניים כאלו או אחרים, על-פניהם - תמימים, המזכירים עקרונית את המניעים לבנייה בבית הקברות היהודי בוויילנה. התוצאות - ביחס לנסיבות - היו קשות: הפגנות סוערות, הרוג ו-44 פצועים, ו-300 עצורים, כשכל זה זוכה להד בינלאומי

רב. גם ההשלכות הדיפלומטיות היו קשות: ב'בית העליון' ברוסיה הוחלט בהצבעה פה אחד לנתק את הקשרים הדיפלומטיים עם אסטוניה. ב'בית התחתון' הוצגה ביקורת נוקבת ובמרכזו הטענה כי האסטונים מציגים את הנאציזם באור חיובי, וכי מדובר בניאור-נאציזם ופשיזם חלוצי במאה ה-21. כן הוצגה טענה לבעלות משפטית על האנדרטה בתוך השטח הטריטוריאלי של אסטוניה. הדבקות במקום הייתה כה עזה עד שהרוסים גילו התנגדות להעברתה אפילו ל'גן זיכרון' סמוך, מה שלכאורה היה מאפשר לאסטונים להמשיך בפיתוח מבלי לפגוע בזיכרון הרוסי שבמקרה זה שומר על קשר הדוק עם הקומוניזם הממלכתי, זה שלכאורה נעלם. בעקבות הוויכוח הפוליטי והמשפטי התערור ויכוח לודהט על הזיכרון; הועלתה הטענה כי לאסטונים לא היו מעולם גיבורים משלהם.

בחלוף הגל הראשון של הסערה, שככלות הכול לא הייתה אמורה להיות גועשת מדי, דומה כי איש לא העלה על דעתו כי הסוגיה מצטמצמת לשאלה האם כל המאבק הזה נבע רק מסיבות טכניות, מן הצד האסטוני, ולרצון להגן על האנדרטה ועל שרידי הלוחמים שאמורים להיות קבורים מתחתיה, מן הצד הרוסי. הסיפור ברקע רחב ועמוק לאין שיעור: האסטונים מכחישים כי שוחררו על ידי הרוסים, הם נכבשו על-ידיהם. בהתחשב בעובדה ש-28% מתושבי אסטוניה הם ממוצא רוסי ומתנהלת בה מלחמת שפות עזה, ניתן לומר כי הוויכוח על זיכרונות העבר מוצא אפיקים נוחים מאוד לפולמוס של ההווה. אם כן, סיבת העומק היא כמדומה ההתנתקות האסטונית המופגנת מהמורשת הרוסית.

אגב, מעקב אחרי התפתחות הסוגיה בזמן שאחרי האירוע מצית הלהבות, מעלה עד כמה מתמשך עשוי להיות המאבק על הזיכרון. לא בכדי דיברתי קודם על הגל הראשון של הסערה; השגרירה האסטונית ברוסיה ספגה מכות נמרצות מידי חוליגנים שזהותם לא הובהרה, ושלא נלכדו משום מה על-ידי המשטרה. היו גם דיווחים רבים על נזק כלכלי שנגרם לאסטוניה בפרט ולארצות הבלטיות בכלל.

למיטב ידיעתי, השאלה מהי עמדתה של הקהילה היהודית הזעירה באסטוניה בסוגיה הנכבדה הזו כלל לא עלתה; אולם, קשה לשער שהטיעונים שהועלו בפולמוס הזה, שיהודים לא נטלו בו חלק רשמי, לא יסחטו תגובה רגשית כלשהי בקרב מתבוננים יהודיים. נפגעו מהקומוניזם כמה שנפגעו, היהודים בארצות הבלטיות שוחררו על-ידי הסובייטים!

האנדרטה והרחוב - זיכרון האבוד של כובש וילנה

בחזרה לוויילנה; במקום מרכזי בוויילנה ניצבה בעבר אנדרטה לזכרו של גנרל סובייטי מפורסם איוון דנילוביץ' צ'רניחובסקי (1906-1945). מי שניהל קרב בלימה קשה נגד הגרמנים המתקדמים בסמוך לים הבלטי בקיץ 1941, חזר לאזור בשנים 1944-1945 ופיקד על החזית הבלורוסית, ומה שחשוב במיוחד לענייננו, פיקד על הכוחות שכבשו את ליטא (3 ביולי 1944 כיבוש מינסק; 13 ביולי כיבוש וילנה). הוא נפל במהלך הקרבות בפרוסיה ב־18.1.45, אגב ביקור בעמדת תצפית בשעת הפגזה ונקבר בוויילנה; ויהיה השיקול הספציפי לקבורתו בה אשר יהיה, קבורה זו הוסיפה לעיר הילת 'קדושה' קומוניסטית.

מן הראוי להקדיש מילה או שתיים למונומנט שהיה. מדובר בפסל שניצב על כן בן ארבעה שלבים שונים בצורתם ובגודלם שהם עצמם ניצבים על סדרת מדרגות ומעליהם מתנוסס פסל הגנרל. השלב העליון דומה לצריח של טנק, וזה שמתחתיו נשא כתובת וסמלים של הצבא האדום. הפסל מציגו במדוי כשעליהם הוא עוטה גלימה, ועל מדיו בולטים אותות ההצטיינות שלו. זהו מונומנט סובייטי טיפוסי, יצירתו של הפסל טומסקי שהרבה פסלי סטלין ולנין נזקפים לזכות פועלו. ממרומי ארבעת המטרים של גובה האנדרטה, השקיף צ'רניחובסקי על קברו המצוי למרגלות הפסל, צודד עין אל בניין הקבינט של ליטא שבחזיתו ניצב, והשקיף על הרחוב החשוב של וילנה המוביל לקתדראלה ולמבצר - רחוב גדמין, זהו כמובן שמו הנוכחי המנציח את המסורת הליטאית על מייסדה הדגול של וילנה. אין כשם רחוב כדי להביע את הצורך החברתי להנחיל זיכרון לדורות הבאים, ואין כחילופו של השם כדי לציין את המהפך שחל בזהותו או בערכיו של מנחיל הזיכרון.³ גם חילופי שמו הרבים של הרחוב הזה,⁴ משקפים את תרבותו, ערכיו וזיכרונו של השליט בוויילנה ובליטא, והדבר נכון כמובן גם לגבי רחובות אחרים (בזמנו, גם יהודי וילנה העניקו שמות משלהם לרחובות⁵). בתקופה הסובייטית 'זכה' הרחוב

3 הנשוא מוכר היטב לחוקר הזיכרון הישראלי ממחוזותיו שלו. בניסוחו של מעוז עזריהו: "המיקוח הפוליטי על גבולות המיתוסים הממלכתיים כולל את המיקוח על השליטה באתרי הזיכרון [...] שמות רחובות [...] ובאמצעותם מחדירים את המיתוס לרובים היומיומיים של הפעילות האנושית [...] (עזריהו, כוח הזיכרון).

4 החל מכינוי על שם סנט גורג' - גאוגרקי פרספקט, כינוי על שם נפוליאון בעת הכיבוש הצרפתי של וילנה, קוטוב - מנצחו של נפוליאון ברוסיה; אדם מיצקביץ - בתקופה הפולנית בין המלחמות הבלית את היקה לפולין מבלי לפגוע יתר על המידה בליטאים, ואחר כך, השמות הסובייטיים שהוכרו בגוף הדברים.

5 בניסוחה של לוסי דוידוביץ':
"The Vilna Jews had even given Vilna's streets Yiddish names, mostly translation from the Polish. [...]"

להיקרא על שמו של סטלין ולאחר שבמהלך שנות החמישים ירדה קרנו של זה, נקרא על שמו של לנין, שבעולם הקומוניסטי נותר לא־שנוי במחלוקת: עליו ניתן לומר - הקומוניסט הקלאסי; זה היה בשנת 1963. אגב, הפולנים כינוהו מיצקביץ' - שם נסבל ויותר מכך אצל ליטאים, אך הרצון לכנותו בשם הלאומי גדמין בא לידי ביטוי כבר בתקופה הקצרה של הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה; ויהודי יזכור כי טרם הכניסה לגטו היה גדמין מהרחובות האסורים בהליכה ליהודים.⁶ עם השחרור מעול הסובייטים ושינוי שם הרחוב מהשם הסובייטי לשם הליטאי, הועם זוהרה של האנדרטה הסובייטית. התהליך התחיל בקבר; שרידיו של הגנרל הועברו למוסקבה על־פי בקשת בנו ובתו בשנת 1991 (נקבר שם בבית הקברות הצבאי בנובודוויצ'ה), ואחר כך, האנדרטה הועברה לעיר הרוסית וורניז.

מה מסתתר מאחורי הפרשה? טכנית, ברור למדי שמרכז וילנה איננו מקום מתאים לאנדרטת קבר שכזו, ובשונה מהסיפור האסטוני דלעיל, יש כאן עילה סבירה להעברה; ברור שבמקרה זה עלתה בקשה משפחתית להעבירו משם, ולא דווח על תביעה ישירה לסלקו או על התנגדות מפורשת להשאירו; אך בפועל, אין ספק שהיו מעורבים בכל הפרשה רגשות אנטי־סובייטיים חזקים. סגידה לדיוקן 'משחרר' ליטא קומוניסטי (ובמקום כזה!), הייתה 'קצת יותר מידי' עבור הליטאים לאחר השחרור.

אגב, האם יש נקודה יהודית בסיפור? צ'רניחובסקי הוא במוצאו אוקראיני, אך האגדה סיפרה שהיה יהודי; כך על כל פנים האמינו שרידים יהודים שחזרו לוויילנה מייד אחרי השחרור,⁷ ונטו לייחס לכך משמעות סמלית מסוימת. במלאת מאה שנה ללידתו פורסמה בעיתונות הישראלית כתבה לזכרו,⁸ ובה נאמר במפורש

Ulica Wilenska, Vilna Street, was called vilner gas; ulica Wielka, 'broad' in Polish' was breyte gas. A few streets had Yiddish names which were quite different from the Polish ones. For example, Sw. Mikolaja (St. Nicholas), just an alley in the heart of the Jewish quarter, was called gitke toybews zavulek, 'alley of Gitke Toba' named for the widow of a wealthy Lithuanian Jew, who early in the nineteenth century had held the lease on property there" (עמ' 37).

6 "ברחובות אלה היו רשאים ללכת מבתיהם לפינה הקרובה ומשם לעבור לרחוב צדדי." (ארד, וילנה, עמ' 60; וראו: דבורצקי, במרי ובשואה, עמ' 23). מעניין שבצו של המשטרה הליטאית בוויילנה אוגוסט 1941 הרחובות צוינו בשמות ליטאיים; במקום מיצקביץ' - גדמין וכו' (רוזאקאס, מסמכים מאשימים, עמ' 146).

7 בניסוחו של פרופ' דב לויין בשיחה עמו באוקטובר 2007: "כשיצאנו מהיערות היינו בטוחים שהוא יהודי, אולי היו לו שורשים יהודיים". ילד יהודי, שלום אילתי, מתאר: "[...] במיוחד זוכר אני את לווייתו המפוארת של מפקד החזית הגנרל טשרניחובסקי שנהרג בהפצצת המטה שלו בפרוסיה. לפי התמונות שנישאו בלווייה והתפרסמו בעיתונים היה האיש צעיר ויפה תואר. ואני הרהרתי לי בגאווה נסתרת - הנה אחד משלנו בין ראשי הצבא" (אילתי, לחצות, עמ' 222). כך כתב גם קלויזנר (קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 30).

8 הארץ, 18.8.06.

מחלונות המטוס המתכונן לנחיתה בנמל התעופה של וילנה). תצפיות יפות: נקודות גבוהות לאורך הוויליניה (ווילינקה); ובמיוחד יפה המראה כשצופים בה מוסתרת ומתגלה כאחד אגב טיפוס למבצרה של וילנה - מבצר גדמין השכן; צלביה מבהיקים בלובנם על רקע הירוק העז שמסביב, והמבצר והצלבים גם יחד מתארגנים לאחדות הרמונית אחת.¹⁰ התצפית על וילנה מגבעת שלושת הצלבים, גם אם איננה שונה בהרבה מהתצפית הנשקפת מן המבצר, מרשימה ביותר (במעין מרכז לתמונה ניתן לזהות את כיפת בית הכנסת הכוראלי 'טהרת הקודש' ברחוב פליימו). קורותיו ה'מיתיות' (לפי המסורת נרצחו כאן שבעה נזירים נוצריים על ידי עובדי אלילים), וההיסטוריות (המושל רוסי מורביוב - ידוע כ'התליין' - הסיר את הצלבים בשנת 1864; הם הוחזרו אחרי נסיגת הרוסים ב-1916, הוסרו על ידי הסובייטים, חודשו אחרי השחרור). מוסיפות את עוצמת הזמן לרושמו העז של המקום.

בעיקרו, רוב מה שסופר כאן (מן הסתם, ללא הדגשת בית הכנסת). נאמר בלשון כזו או אחרת במדריכי התיירים של וילנה, ואכן האתר ראוי לכיקור. אפשר כי אלו מן המדריכים המעוניינים בהדגשת הזיכרון הליטאי יקפידו לציין כי ברחבה שבמעלה הגבעה, בדרך, לא הרחק מנקודת התצפית, מוטלים למעצבה שלושה צלבי בטון שבורים בחלקם, אך מצבם השבור נשמר בקפידה. קשה שלא לנחש, יש כאן שתי 'שכבות ארכיאולוגיות'. צלבי הבטון קדמו, הם פיארו את וילנה הפולנית-ליטאית האדוקה בנוצרייתה הקתולית. השלטון הקומוניסטי, שכמו בכל מקום שבו שלט ראה בנצרות אופיום להמונים, הסירם, למעשה, השליכם; אין מעבר קיצוני יותר מאנדרטה מתנוססת לאנדרטה, בעצם אותה אנדרטה, שכובה, כנועה. השחרור מהסובייטים בישר תחייה נוצרית, ובה בעת גם נישא על כנפי תחייה נוצרית. הגיעה העת לצלבים חדשים מבהיקים המכריזים על ניצחון. הם מסמלים את מה ששלושה צלבים אמורים לסמל בנצרות, ולא פחות מכך את הניצחון על האתאיזם הסובייטי. ה'ארכיאולוג של הזיכרון' ימצא כאן אפוא את העדויות למאבק הצלב בפטיש והמגל; בפשטות, מאבק הליטאים על סמליהם. ברדיוס של כקילומטר וחצי מכאן משתרעת 'טריטוריית הזיכרון הליטאית'; הקרקע רוויה בזיכרונות, וייצוגיהם החזותיים עולים ומבצבצים ממנה. לא הרחק מהמבצר,

10 מראה ציורי מן העבר, מעט לפני בוא החורבן:

"The most conspicuous symbol of Vilna as a Catholic city was Trzy Krzyze, the Hill of Three Crosses [...] A top this hill stood a monument of three white crosses, made of concrete and iron. In the sunlight their whiteness against the blue sky was dazzling. At night the illuminated crosses shed an eerie luminescence on the dark sky" (דווידוביץ, ממקום זה, עמ' 33).

כי הוא יהודי, אם כי באותה נשימה נאמר כי לא ידועים עליו פרטים ביוגרפיים רבים. ככל הנראה, הסיפור היהודי שלו מצטמצם לחוליה צדדית יותר, למי שהיה חבר במטהו, ופעל הרבה למען יהודים בעת השחרור ומעט אחריו, הלא הוא קצין הרפואה פולקובניק [=אלוף משנה] פרופ' יוסף רבלסקי?

סוף דבר, ואולי עדיין לא סופו?, בנסיבות המתוארות ה'אין-אנדרטה' ברחוב גדמין איננה גורמת לתסיסה; מה שנמחק נשכח, כיס הלכה של הזיכרון הצפון-בוילנה איננו קשור עוד לאנדרטה סובייטית זו; מעודכן לעת כתיבת הדברים השטח עשוי להזדעזע בגלל קבורה אחרת לגמרי, של יהודים ודאיים בבית הקברות העתיק, לא הרחק ממקום האנדרטה המוסרת של צ'רניחובסקי.

פסל צ'רניחובסקי זכה לגורל משלו. המבט אל תמונת הפסל מזכיר מה רבים היו הפסלים הסובייטיים בליטא, ולא רק בה. בוילנה הושארו על כנם ארבעה פסלים בולטים בפינות של שתי הכניסות לאתר חשוב, ביסודו עתיק יומין - 'הגשר הירוק' על הוויליה המוביל לאזור בית העלמין הישן. בהיותם כמעין זכר לימים נשכחים, אפלים, הם משררים עזוז וגבורה של 'העולם החדש' שנעלם, ומדגימים את פניה החיצונית של התרבות והאומנות שהסובייטים כה העריצו. מאה קילומטר דרומית לקובנה, בעיר המרחצאות דרוסקינקאיי, מצוי 'הפארק הסובייטי'; למיטב התרשמותי, הוא די שנוי במחלוקת, אך בכל זאת זהו אתר מוכר ומוכרז במדריכי תיירים. מדובר באוסף, פרי יוזמה אישית, של פסלים סובייטיים שהושלכו ארצה לאחר השחרור ונתרו כאבן שאין לה הופכין. במובן מסוים ניתן לראותו כ'בית קברות' לתרבות הסגידה הסובייטית, אך המקום שוקק חיים; בכל הקשור בליטא, פסלים סובייטיים עדיין אטרקטיביים, צ'רניחובסקי נזכר בקרב היהודים.

כניסות, אנדרטאות וצלבים

סיור זיכרון ליטאי בוילנה של היום. מעל לויליה, ליתר דיוק מעל שפך יובלו היפה של הוויליה - הוויליניה (ווילינקה) לנהר הגדול, מתרוממת גבעה יפת נוף, מיוערת, ובפסגתה מתנוססים שלושה צלבים לבנים גדולים. בהיערכותם במקבץ הזה, הצלבים הגדולים מסמלים את השילוש. הגבעה היא סמל ש'רואים אותו'; ניתן לראות את גבעת שלושת הצלבים ממספר מקומות בוילנה (מראה מומלץ -

9 ארגן את מערכת החינוך היהודי העצמאי (ככל שניתן) בקובנה מייד אחרי השחרור. הפגין דאגה רבה לילדים שאומצו על ידי ליטאים. סיעה להקמת המוזיאון הראשון בוילנה. כללית, היה יהודי חם ואוהב. אך לא שיחקה לו השעה, בשנת 1948 נתפסה פעולתו כלאומנית יהודית; הוא הוגלה למחנה ריכוז סובייטי ונספה שם.

נמצא בית הנשיא סמל הריבונות בהווה; יש לו היסטוריה עשירה¹¹ (מנקודת ראות יהודית, בהיותו בית מושל וילנה הרוסי לפני מלחמת העולם הראשונה, הרבה תקנות נגד יהודים יצאו ממנו, הרבה אמהות שבניהם גויסו לצבא הרוסי בכו ניכחו; מונטיפיורי הגיע בביקורו הידוע ב-1846 לכיכר שלפניו). בתקופה הסובייטית היה במבנה הנאה מוזיאון (הכיכר כונתה 'כיכר המוזיאון'). בצד מועדון קצינים סגור שיועד אך ורק לאנשי ממשל. היום, בכיכר שלפני ארמון נשיא ליטא, מתנהל בכל יום ראשון לקראת הצהריים (שעה 12) טקס החלפת דגלי ליטא. טקסים מסוג זה אינם נדירים בעולם, אם כי למיטב ידיעתי, זה שמוצג כאן מוקפד ומסוגנן במיוחד; כאן הדגש הוא על החלפת הדגלים במעין אקט של שמירת ניקיונם ורעננותם, ויותר מכך, בקיפולם ובפריסתם לעיני כול יש משום הפגנת עצם קיומם. טקס עניינו מאבק בזמן - הפגנת חידוש מתמיד, הדגל כאן מונף מידי שבוע - יחידת זמן דתית - מחדש. מסתבר שלהנפת הדגל הליטאי עיתוי מיוחד - הטקס מתנהל לקול צלילי פעמוני הקתדראלה הסמוכה המציינים את מחצית היום, ומבליט במשנה הבלטה את יום ראשון הנוצרי. מדרכו של עולם, טקס מעין זה כרוך בתלבושות מיוחדות, מסורתיות, ואם תלבושות טקסיות הדורות של נציגי כוחות הביטחון הליטאיים הנוטלים חלק בטקס אינן חורגות ממקבילות בעולם, הנוכחות בטקס של אבירים עוטי שריון ונושאי חניתות המייצגים את גיבורי ימי הביניים (ליטא מכנה עצמה 'ארץ הגיבורים' בהמנונה; לעיל פרק א). היא בהחלט מיוחדת.

לא הרחק משם, בכיכר רחבת הידיים, לנוכח הקתדראלה הגדולה, ניצבת אנדרטת המייסד - גרמין האביר. סמל האביר של ליטא שאוב מהדמות העומדת ביסודה. המתבונן חש בעוצמת האנדרטה (הפסל: ו' קאסובה). אך המראה איננו מפחיד; האביר ירד מסוסו, החרב איננה מונפת בעוז, שפת הגוף שלו איננה חד-משמעית, פניו, כך ניתן להבין, אינם מיועדות עוד למלחמה. הצבת הפסל הייתה ב-1996; השלטון הסובייטי כבר נעלם. תייר של העשור הראשון במאה ה-21, המטייל להנאתו בכיכר היפה, עשוי להסכים למחווה השלום הזו; תייר יהודי מצטער כי לא הובעה בזמן הנכון. הומור של ליטוואקים, יהודי לפני השואה ידע להתבדח על האבירים הליטאיים, הוא זיהה את הפער בין עוצמת האביר הנכון

11 כללית, שימש כבית הבישוף של הקתדראלה, ואחר כך, בית משפחת אצולה; אחר כך, ארמון המושל.

לקרב לבין קטנותה של ליטא,¹² יהודי בשואה לעג במסתרים לגיבורים הללו.¹³ עתה, גם הליטאים רואים אותם בצורה מעודנת. הקתדראלה - סמל נוצרי כה מובהק,¹⁴ סבלה מתגרת ידם של הסובייטים, הפסלים הגדולים של גיבורים הנוצרים-ליטאיים-פולנים (המלכה הלנה, סטניסלאב וקזימיר) שפארו את חזיתיה, הושלכו כבר בכיבוש הסובייטי הראשון; היא נסגרה ככנסייה בתחילת שנות החמישים ושימשה כמוזיאון לאומנות. אחר כך הגיעה הפרסטרואיקה והבשיל השינוי; בין מגדל הפעמונים¹⁵ לקתדראלה, לא רחוק מן הכניסה, מצביעים תיירים על הרצפה, מתבוננים בכתובת 'נס' בליטאית המציינת את השרשרת האנושית שחוליותיה כשני מליון בני אדם, שהחלה מכאן וחצתה את המדינות הבלטיות עד לאסטוניה כ-600 ק"מ; חוליותיה נקשרו בתאריך סמלי, בדיוק חמישים שנה אחרי הסכם מולוטוב-ריבנטרופ, ב-1989 היא בישרה את סילוק הסובייטים, היא ציינה את הפעולה העממית נגדם, פעולה שנתפסה כנס.

מהעבר השני של הקתדראלה יגלה המסייר את אחת משכיות החמדה של וילנה - הכנסייה האדומה - כנסיית אנה הקדושה (1500), חלק ממכלול אדריכלי שכונה 'המשולש הגותי'. היום נמצא מאחוריה 'המתחם הפרנציסקאני'. במבט לאזור זה ייזכר המעמיק בקורות הסביבה כי הצבא הרוסי שחנה בשטח הירוק שבין הכנסייה לקתדראלה הוא זה שהרס את 'המשולש הגותי', זה לא היה רק הרס צבאי המתרחש לא פעם במקום חנותו של צבא, זו הייתה גם מלחמה בין הפרובוסלכיות לקתוליות. חזית הכנסייה מרשימה ביותר, בשימוש בשלושים ושלושה סוגי אבנים שונים הצליחו הבונים (כמו בכל מפעל מיוחד צמחו על בנייתה אגדות רבות) לעצב סמל לאצולה. לימים, שימשה חזית זו כסמל לתנועת הרפורמה הליטאית שאוישה בעיקר על-ידי אינטלקטואלים - סיואדיס, שהפכה לתנועת שחרור ולזמן קצר אף למפלגה פוליטית. האגדה על נפוליון שחמד את הכנסייה 'הפריזאית' הזו

12 במעין בדיחה על כך ציינו כי גבולותיה של ליטא קטנים הם, כך כשהסוס נושא האביר עומד על רגליו האחוריות, הקדמיות נמצאות כבר מעבר לגבול.

13 משירי גיטו קובנה (ראו גם פרק ד): "[...] וסלחו לי אבא, אמא, / כי עפרכם אשאיר לעולם / באדמת 'ידוירו זאמה' / מקוללה משור ודם [...]" (דיסקאנט; תרגום: אפרים תלמי. גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 314).

14 שורשיה נוקבים ויורדים למאה ה-13. הקמתה ב-1253 במקום מובח פאגאני, קשורה לפעילותו של מלכה (היחיד שנסא תואר זה; לא דוכס) מינדאוגאס, שכתולי הראשון ניצר את משפחתו; בני משפחה הרסו את הכנסייה ורצחו אותה. ההתנצרות של ליטא נדחתה ב-140 שנה. בסוף המאה ה-14 הוקמה מחדש. עיצובה הנוכחי הוא בעיקרו פרי השינויים הגדולים שנערכו בה במאה ה-18.

15 בסיטו מגדל שמירה של חומת העיר המאוחרת (עד לפני כמאה וחמישים שנה; החומה מסוף ימי הביניים נמתחת לאורך הוויליניה). מגדל הפעמונים מבוסס על בניית שלב נוסף מעל המגדל המקורי - סוף המאה השמונה עשרה. יש בו 33 פעמונים. המבנה מרשים ביותר.

ואיווה לקחתה הביתה לפריז, מוסיפה לה נופך פולקלוריסטי. נפוליון שלחם בצאר אומנם נחל מפלה, אך בוויילנה עצם לחימתו בטיראן הרוסי 'הוסיפה לו נקודות'. פריז שברקע היא המקשרת לזיכרונו של מיצקביץ משורר החופש שנמלט אליה. לפני שמעופים מבט בפסל ראוי להשפיל מבט אל המדרכה, בין הכנסייה לפסלו של אדם מיצקביץ הסמוך, מוצבת פירמידת גרניט קטנה, ובכתובת (ליטאית, אנגלית) החרוטה בדפנותיה מוסבר כי כאן הייתה ב־1987 הפגנת המחאה הראשונה נגד השלטון הסובייטי. פסלו של אדם מיצקביץ משנת 1996 (קשור למקום משום שלא הרחק מכאן נמצא גם הבית שבו התגורר בוויילנה), בנוי כשהוא חצוי באורכו, כביכול, יש בו שני חלקים, שייך לפולין ולליטא כאחד, ממש כמו אז טרם לשלטון הרוסי בוויילנה. עתה, עידן חדש בוויילנה, עידן חדש באירופה, ניתן לחלק את המשורר רב המוניטין (הוא מוערך גם בצרפת) בין שתי האומות הללו שפעם היו חלק מישות מדינית אחת, ולפני דורות ספורים כה התכתשו על השלטון בוויילנה. הנה כי כן, ריכוז של סמלי עצמאות ליטאיים המפנים אלומת אור לשורשים בימי הביניים ובעת החדשה, רוויים גם באופי הנוצרי המיוחד. מקומה של אנדרטה לזכר משחרר וילנה וליטא משלטון הנאצים (צ'רניחובסקי, לעיל), בניסוח אחר, כובש סובייטי של ליטא, לא יכירנו בסביבה הסימבולית הזו.

להלן נבחן אתרים לאורכו של רחוב גדמין, נזכיר רק כי בכיכר הלא-מצומצמת בשטחה המשתרעת בהמשך הרחוב ניצבת אנדרטה צנועה, ממוקמת בשולי הכיכר, כמעט וחומקת מעין רואה. אין צורך בהשוואה מאומצת לאנדרטאות הקודמות, היא פשוט איננה בולטת במיוחד. חקר האירוע ההיסטורי הקשור בה שולח אותנו למחצית המאה ה־19; שני צעירים וילנאיים - סרקובסקי וקלינובסקי השתתפו בפעולת מחאה נגד השלטון הצארי, ניתן לראותה כמעין מרד. היום זוהי כיכר רגילה (יש בה אנדרטאות נוספות), בעבר הקרוב - 'כיכר לנין', לא פחות ולא יותר. איך עמדה האנדרטה הקטנה הזו במכבש ההשכחה הסובייטי? מכיוון שמדובר במה שניתן להגדרה כמרד נגד הצאר, השלטון הסובייטי סבל את נוכחות האנדרטה, אך ללא צלבים; צלבי העץ האופייניים כל כך לרשות הרבים הליטאית, נוספו רק אחרי השחרור בראשית שנות התשעים. צמיחה מחודשת של צלבים נגלה במקומות רבים (על 'גבעת הצלבים' ליד שאוולי, להלן).

הזיכרון איננו ניתן לחשיפה ארכיאולוגית פשוטה; שום חפירה לא תעלה כאן את האנדרטאות המנותצות של השליטים הקודמים (אגב, בחפירות שנערכו כאן, באזור רחוב גדמין, נמצאו קברי אחים של חיילי נפוליון); כדי לעמוד על מחזוריות המחיקה-הנצחה שידעה הסביבה הזו יש לחפור בספרי הזיכרונות. יהודים יתנו

מן הסתם דעתם לתיאוריה של לואי דוידוביץ - בת ניו יורק, נוסעת-סופרת רחבת אופקים וחדת מבט ש'צילמה' את וילנה בשלהי השלטון הפולני ערב הפורענות הגדולה. הרשמים שקלטה ב־1938 היו טריים, הן מדובר בעשרים שנות כיבוש פולני בלבד, הפולנים טרחו מאוד לצקת את אדני הזיכרון הפולני של וילנה; הוא כוון בעיקר למחיית הזיכרון הרוסי,¹⁶ אך היה למגינת לבם של תושביה הליטאים. היום הזיכרון הליטאי מנחה בלעדית את מפת הזיכרון הסביבתית; המיעוט הפולני בוויילנה אינו מתרגש כמדומה במיוחד; רק היהודים נאחזים בציפורניים בכל בדל של זיכרונותיהם.¹⁷

מוזיאון מנציח ג'נוסייד ופרטיזנים

לרחוב גדמין התיירותי ערך מוסף סימבולי, מצוי בו המוזיאון המנציח את הפרטיזנים הליטאיים. השם הרשמי באנגלית: 'The Museum of Genocide Victims' ובו 'המרכז למחקר הג'נוסייד וההתנגדות בליטא'; באנגלית: 'Genocide and Resistance Research of Lithuania'. השם הלא-רשמי - 'מוזיאון ה'ק.ג.ב.'; כדוגמתו יש גם בריגה. החזית בממד הרחב של הבניין פונה לרחוב גדמין,

16 מקצת מתיאוריה הקולעים:

16 [... my guides point out the memorials and monuments to Vilna's past whenever we passed them. To my New World eye, there were many, but given Vilna's long-livedness, there were fewer testimonials to the Polish national past than one might have expected. Vilna's history explained it, for in accordance with the principle that the past belongs to those who own the present, the czars were the ones who decided what and whom the Poles could memorialize. In czarist times Vilna had no monuments to honor their heroes who had taken part in the struggle to liberate Poland from czarist tyranny [...] The czarist authorities in Vilna had erected a statue of a man who had suppressed the uprising of 1863 [...] In 1915, when the Russians left Vilna, they took Muravov's statue with them, as well as monuments they had erected to Catherine the Great and Pushkin. Then [...] set out to erase the Russian names from their streets and name them for Polish notables - Adam Mickiewicz, Pilsudski, Chopen and others".

(דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 31-32). ובנקודה זו היא הולכת ומונה את אתרי הזיכרון הפולניים, למשל: אבן ובה נכתב '1863' בכיכר פילסודסקי, במקום תוכנה אנדרטה לזכר המתקוממים ב־1863, הפולנים לא הספיקו להגיע לכך, וגם לא לאנדרטה המתוכננת למיצקביץ. מלחמת העולם השנייה הקדימה אותם. נוסף כי אנדרטה למיצקביץ הוקמה על ידי הליטאים אחרי השחרור (לעיל בגוף הטקסט). מעניינת במיוחד אבן לזכר נוכחותו של נפוליון בכיכר סמוך ל'ארמון הבישוף'.

17 באתר של 'איגוד יוצאי וילנה' מופיעה מפת לוויין של העיר וסביבתה שעל גבה נרשמו אתרים חשובים מבחינה יהודית (בעת כתיבת עבודה זו המלאכה עדיין לא הושלמה). ברחוב גדמין מס' 11, מצוין הבית בשרדות גדמין, עליו סופר בלשון תמציתית (ויבשה כמתבקש בהקשרים שכאלה) כי שכנו בו מספר מוסדות, והרי הרשימה: בשנים 1873-1915 - מרכז הקהילה, סמינר למורי אידיש ע"ש ולדימיר מרס; 1921-1940 - סמינר תרבות למורי עברית, בית ספר יסודי ע"ש לור גורביץ, בית הוועד המרכזי לחינוך באידיש; 1919-1941 - החברה ההיסטורית האתנוגרפית, מוזיאון ע"ש אנסקי, מעבדות ארגון הבריאות ומשרדי קהילה. אכן, קשה לתאר מקום האוצר מורשת קהילתית כה מרוכזת! בסיום הרשימה באתר הניווט נאמר כי הבניין נהרס ב־1981.

הכניסה מתבצעת מכיכר קטנה ברחוב צדדי קטן ובו אנדרטה המוקדשת לנפגעי הכיבוש הסובייטי - גל אבנים פשוט למדיי שבראשו צלב, עציצים פשוטים בצדדיה ונר. האופי פשוט ומזכיר במידת מה אנדרטאות שחרור ספונטאניות מהסוג הזה הנפוצות ברחבי אירופה המזרחית. בכניסה לבניין שלט נושא כתובת תיירותית המסבירה את תכלית הבניין שבה כתובה מטרתו בחקר הג'נוסייד. המבנה עצמו מרשים ביותר, ולבד ממעמדו החינוכי בחברה הליטאית, ערכו התיירותי איננו מוטל בספק¹⁸; בהידורו הוא אופייני למבנים רוסיים בוויילנה מסוף המאה ה-19. בחיצוניותו הוא מתפקד כאנדרטה: הנדבכים התחתונים של הקירות - ארבעה במספר, בנויים אבני גרניט אדמדמות שעליהן הרוטים שמות ותאריכי לידה ומיתה (נפילה בקרב) של לוחמים נגד השלטון הסובייטי, בעיקר באמצע ובשלהי שנות הארבעים. במקום אחד ממוקם סמוך לקיר המבנה צלב גרניט גדול ובו כתובת לזכרם.

בהסברים על הבניין אין שוכחים להזכיר את ייעודו המקורי - מפקדת ה-ק.ג.ב בליטא ואת הערך הסמלי הנגזר מכך. אכן, רק בבודפשט ובוויילנה הפכו מבנים שבהם אירעו זוועות של עינויים והשפלות למוזיאונים המנציחים את המאבק בשלטון הסובייטי, וחיצוניותם מרגישה זאת.¹⁹ המוזיאון נחנך באוקטובר 1992 ועבר ארגון מחדש ב-1997 עת הועמד תחת חסות 'המרכז למחקר הג'נוסייד וההתנגדות בליטא'. הוא משמר בצורה אוטנטית את תאי האסירים - תאי ההמתנה הצפופים ותאי החקירה; נוגע ללב במיוחד - תא ההוצאה להורג במרתף, משם היו נלקחים לאתרי קבורה.

מטבע הדברים התייר היהודי והישראלי מוצא עניין באופן שמוצג באתר הכיבוש הגרמני. הוא משתקף בהטעמת האופן שבו בוצע בליטא הסכם מולוטוב-ריבנטרופ שחילק את מזרח אירופה לאזורי השפעה וקבע את גורלה של ליטא לשבט. יש עיסוק רב בסובייטיזציה - הסיפוח וההבניה של הארצות הבלטיות במכלול של ברית המועצות, והנחלה כפויה של הדגם הקומוניסטי בליטא, ובתוצאות המיידיות - גירושם לסיביר. סדר הזמנים המנחה את התצוגות מוביל בהכרח לכיבוש הגרמני,

18 בגיליון השני של הירחון הייצוגי הליטאי Lithuania in the World משנת 2007 מופיעה סקירה מעניינת ומעמיקה על המוזיאון המכוונת ללא ספק לתייר הרציני (וינסה, מוזיאון הפרטיזנים).

19 בבודפשט, המבנה בשדרות אנדראשי - מהשדרות הרחבות והמפוארות של העיר - מעוצב בצורה בוטה לאין ערוך. חיצוניותו עמוסת הסמלים של מבנה זו ששימש אתר חקירות ועינויים מהווה מיצג סיביתי המשמש כאנדרטה בפני עצמה.

ובנקודה זו, כדי לדייק, אני נעזר בנוסף לסיכומי ולרשמיי, גם במדריך למוזיאון,²⁰ המהווה מסמך מרתק בפני עצמו. מייד אחרי הפרק על הגירושם לסיביר - ללא ספק אירוע טראומטי בזיכרון הליטאי - מופיע הפרק שכותרתו: 'The Beginning of the War Between Germany and USSR'; ליטא - כך נטען - מוצאת עצמה בחזית שבין שני הצבאות, ובפרק זה נסקר הסבל הליטאי מההפצצות הגרמניות המכוונות נגד הצבא האדום. וגורל האסירים הפוליטיים היה רע מכול; רובם נרצחו במקום. המעיין היהודי בתצוגה ובספר יתקשה שלא לשים לב לאזכור של הרציחות הפוליטיות בטלז, היא היא טלז, שיהודיה עתידים להירצח זמן קצר לאחר מכן בהשתתפות פעילה ונמרצת ביותר של פרטיזנים ליטאים מקומיים, ומתוך אזכור וייחוס מפורש של הרציחות הסובייטיות של ליטאים במקום.

למעשה אין סקירה היסטורית של תולדות ליטא שאיננה מייחדת מקום לטבח שערכו חיילים סובייטים נמלטים באסירים פוליטיים ליטאיים, ברינאי אחוזה כפרית הסמוכה לטלז; אכן, טלז מהווה דוגמה מעניינת להצטלבות הגורלות והזיכרונות - גורל יהודי וגורל ליטאי, מפגש שהרע מאד עם הצד היהודי; יהודים שילמו מחיר נורא בעטיים של רוסים שרצחו ליטאים ברינאיו!²¹ המוזיאון מתמקד באירוע הליטאי, ולא בתוצאותיו הרות האסון כלפי היהודים. הליכה לקראת הסיפור היהודי של רינאי הייתה מחייבת לספר מי בדיוק רצח שם, ולכך הליטאים עדיין אינם מוכנים, ודאי שלא במוזיאון הזה.

בהקשר של עמידת גבורה נגד הסובייטים, הוזכר במוזיאון 'הבישוף של טלז

20 The Museum of Genocide Victims - A Guide to the Exhibitions, pp 30-35.

21 כך מתוארים האירועים מנקודת ראות יהודית; שרה אליצור (ריטוב): "[...]...לכתחילה שלחו את הגברים לעבודה, עבודת קברנים. באותו היער נקבר 70 איש ליטאים. אלה, אמרו, נהרגו באכזריות נוראה על-ידי הרוסים בבית הסוהר בטרם עזבו את העיר טלז. אלו היו אנשים משונאי הממשלה הרוסית: מנצלים, קפיטליסטים וכו' אבל הם עונו באופן איום. [...] קשה לאדם לתאר לו מיני עינויים כאלו ושכלל מסוגל בן אדם לעשות. שלחו את היהודים לעבודה זו. להוציאם שוב מהקברים לפשוט מהם את הבגדים, לטהרם ולרצחם ונוסף לזה היו צריכים לנשק אותם ואם לא עשו זאת היו מכים בהם הפרטיזנים מכות רצח. [...] ולמחרת התאספו הרבה נוצרים על בית העלמין. אלו שהייה להם שייכות משפחה לאותם ההרוגים. שם נאמו ודיברו על היהודים ועל הרוסים עד כמה שרק יכלו. חיים שלנו גם כן נשא בפניהם משא קצר, הביע את צערנו להם והסביר עד כמה זה אינו אנושי וכמה אכזריות חיותית צפונה במעשי התעתועים של אלו האנשים אשר שלחו ידם בבני אדם בעלי השקפה שונה מהם ובשל זה שהם חשבו אחרת. האם הצטרפו לנקום בהם באופן כזה רצחני ובלתי אנושי? [...] שדבריו מצאו הד בלבבות רבים מהנוצרים כי דבריו קלעו למטרה ונאמרו מתוך לב נשבר ומרגיש. [...] יותר הנוצרים היותר מבינים הקשיבו רב קשב והרגיעו את מקימי הרעש חמי המגז [...] (אליצור, בירי, עמ' 36-37); הדסה לוי: "[...] כעת מעסיקים אותם בחפירת קבריהם של שבעים ושלושה המעונים בבית הסוהר הרוסי. ומעשה שהיה כך היה: בסגת הרוסים אחר מפני הגרמנים, הרי המיתו את החבושים, שבעים ושלוש נפש, בכל מיני עינויים. היות ואחד מהפקידים באותו בית כלא היה יהודי, ועבריים לא היו בממתים, הרי השתמשו בזה צוררי היהודים. ויוציאו קול, כי היהודים הם המה שרצחו ועינו את האסורים" (לוי, הדסה, בת עמי, עמ' 13).

(וינסנטאס בוריסוויצ'וס) - גיבור ליטאי שעונה שם (תא מס' 11).²² מעמדו הליטאי ברור, אך בהקשר של טלו של אותה תקופה אי אפשר שלא לחזור ולהעלות את שאלת היחס ליהודים. ובכן, יש בידינו הערכה מסוימת על עמדת הכנסייה בטלו בשואה, שבדרך כלל (אני נוקט ניסוח זהיר כמיטב יכולתי; למעט חריגים כמובן) איננה מגלה שיתוף פעולה ישיר עם המרצחים.²³ ואשר לבישוף, למיטב בירורי, הלה לא נחשב בעמדות אנטישמיות ולא היה מעורב במעשים נגד יהודים ואפשר שאף ניסה לסייע.²⁴ מכל מקום, לא שמענו עליו וכמעט ולא על אנשי כמורה אחרים, בהקשר של גילוי מאמץ מיוחד, עקבי ופעיל להצלת יהודים בטלו, והמוזיאון לא טרח לגלות ולהבליט את הטוב - אם היה, ובחר להתעלם כליל מן הנקודה היהודית הכאובה של אותם שנים ואירועים. כללו של דבר, החיכוך עם העבר היהודי של טלו מצליח

22 במאמרו של ליימה וינס (L. Vince, A Sense of Dread, pp 6-5) המופיע בגיליון השני של הירחון הייצוגי הליטאי Lithuania in the World משנת 2007, מובאים בקטע מובלט זיכרונותיו של הבישוף מטלו המספר על עינוייו בבניין הק.ג.ב. ההערה להלן.

23 אני נוקט ניסוח זהיר. באופן טבעי מתעורר רצון לברר את עמדת הכנסייה בטלו כלפי היהודים. להלן מספר ערויות בנושא. שרה אליצור: "מדי פעם בפעם היו מגיעות שמועות מהעיר [...] והיו מייצעים לפנות למשטרה, ליוסקופ ולעוד אנשים מחשובי הנוצרים שבעיר לבוא אליהם בבקשות רחמים [...] נוסעים לטלו לרופא מקולסקי [=רופא מחווי היה מעורה בין היהודים ואף דיבר אידיש, לא הסכים לסייע], ליוסקופ, לעוד מיני כמרים בעלי השפעה, היו הם שומעים ומבטיחים שישתדלו, שיפעלו לבטל את הגזירה וכו' [...]" (אליצור, בירי, עמ' 73). בערך טלו: "במשך כל הזמן עשו היהודים מאמצים נואשים לקבל עזרה מהמנהיגות הליטאית בעיר. הם פנו גם להגמון סטאוגאיטיס, אישיות ידועה ובעלת השפעה בליטא, מי שהיה מראשי מפלגת הנוצרים הדמוקרטיים ובזמנו שימש יו"ר הסיים הליטאי. התשובה הייתה תמיד: זהו גמולכם על אשר הבאתם את הבולשביקים לליטא. רבנים ועסקנים מכובדים השתדלו להוכיח, כי מוסדות הדת של היהודים סבלו מהשלטון הסובייטי יותר מהמוסדות של הדת הקתולית [...] הכל היה לשוא. כל הבקשות נפלו על אוזניים אטומות. [...] הם הובלו לקרבת האגם והחלו מוטחות האשמות על היהודים. הושמעה האשמה שהיהודים השתתפו ברצח 72 אסירים פוליטיים בכלא טלו [...] עברו כמה ימים והנה ירד אסון חדש על היהודים. הליטאים גילו ביער ריינאי את קברותיהם של 72 האסירים הפוליטיים שנרצחו על ידי הסובייטים. המנהיגות הליטאית ובראשה ההגמון סטאוגאיטיס החליטה להפוך את עניין רצח האסירים לתהלוכת ניצחון, ומי אם לא היהודים צריכים להיות המוצגים החיים האשמים ברצח [...] ועד הנשים ניסה לקשור קשרים עם ראשי המנהיגות הליטאית הן פנו להגמון סטאוגאיטיס, אולם הלה לא נקף אצבע לעזרתן ולא השתמש באפשרותו לרמן לאוכלוסייה שרצו לרחם על היהודיות [...] (יהדות ליטא, ד, עמ' 290-292). הדסה לוי: "משלחת נשלחה אל הבישופים בטלו, לבקשם להמליץ על שאריות הפלטה ולעמוד לימינם. אולם, השלוחים מעלים חרס בידם, פטרם בשפה רפה. אין עומד לימין היהודים אין אף אחד [...] (לוי הדסה, בת עמי, עמ' 31). היא מספרת על ניסיונה להסתתר ב'הגמוניה' אצל הבישופ ב'טירה' בסימטה נידחת, מקום ממנו נשקפת העיר. בתחילה טרבו לתת לה עבודה בהוראת עברית לכמרים; ביקשו גבר ולא אישה, אך נתנו לה נדבה. היא חזרה אחרי יום, לימדה את הפרופסור אלשאוקאס עברית, והתנהל ויכוח על כתיבת ספרי הקודש. (עמ' 69-70). חזרה להגמוניה מן הגטו, הכומר יודייטיס ניסה להעניק לה כסף כדי לכפר על חטאיו - מאתים ליט. היא סירבה לפדות את דם היהודים בכסף. אלשאוקאס תלמידה התחנן שייקחו את הכסף (עמ' 77-78).

24 איליה למפרטיס סיכם עבורי משהו על מעמדו בזיכרון הליטאי. ניסוחו זהיר, וזהו לדעתו תדמיתו: "As far as I know Bishop Borisevcius during the war helped Jews, at least supported those who helped and tried to persuade Lithuanians 'partisans' not attack those who helped Jews. Many if not the majority of partisans were very anti-Semitic".

לעבור את תצוגות המוזיאון מבלי לסדוק יתר על המידה את הסיפור הליטאי. הפרק הבא בתצוגות המוזיאון מבצע קפיצה אקרוטית למאבק הפרטיזנים הליטאיים בסובייטים אחרי 1944. כותרתו באנגלית: 'The Partisan War Between 1944 and 1953'. דומה כי זהו לב לבו של המוזיאון; התצוגה מאריכה בתיאור, וקשה שלא לזהות כאן את הגאווה בהתנגדות הפרטיזנית שדוכאה סופית רק באמצע שנות החמישים.

זהו מוזיאון ממלכתי מעוצב באופן מוקפד. אין ספק כי גם הניסוחים של הכיתובים נבחנו בקפידה ועברו יותר מעין בוחנת אחת. והנה, אין כאן התייחסות מפורשת לסבל היהודי בשנים הרלוונטיות, למעט הערת סיכום המונה את הנרצחים בכל שנות הכיבושים הללו. אומנם, למיטב בדיקתי ושיפוטי אין כאן התייחסות לקשר המיתודמוני שחולל רעות כה רבות, בין קומוניזם ליהודים, אך אין גם התייחסות אחרת ליהודים בהקשר של קורות הימים ההם. זה מחייב דילוג - כאמור, אקרוטית למדיי - על חלקם של אותם פרטיזנים שנלחמו נגד הסובייטים (וזה לכאורה בסדר גמור). אך שיתפו קודם פעולה עם הגרמנים (ואת זה יש להסתיר), ועל השקפת עולמם - אם ניתן לכנות אנטישמיות 'השקפת עולם' - ביחס ליהודים.

הנה כי כן, הנקודה היהודית נמצאת ברקע; המעיין בפרקי זיכרונות יהודיים על פרטיזנים ליטאיים, לא ירווה נחת. לענייננו חשובים הפרטיזנים שלחמו נגד הכיבוש הסובייטי אחרי המלחמה. לכאורה, באין גרמנים המאבק הפרטיזני יכול להיות נקי מאנטישמיות. יוסף גאר רואה תמונה אחרת בסוף המלחמה:

[...] כך למשל החלו הליטאים במרי מאורגן נגד הגיוס לצבא האדום. רבים מחיובי הגיוס ברחו ליערות, שם התארגנו הבטליונים 'הירוקים' למלחמה בסובייטים. [...] מיום ליום הלך וגדל מחנה ה'ירוקים' ביערות. מיום ליום הם נעשו תוקפנים ובפאתי היערות נערכו קרבות עזים ביניהם לבין הרוסים. [...] ה'ירוקים' ותומכיהם קיוו שמעצמות המערב, בעיקר ארצות הברית ואנגליה, יאלצו אחרי המלחמה את רוסיה לפנות את הארצות הבלטיות. [...] בד בבד עם מלחמתם בסובייטים התפתחה בקרב ה'ירוקים' האנטישמיות התוקפנית. בעיניהם היו יהודים וקומוניסטים היינו הך, כפי שגרסו בשנים 1940-1941. לא רק שהשתדלו לרצוח יותר ויותר; הם אפילו התנכלו והציקו לנכרים אשר הסתירו בתקופת הנאצים ילד יהודי או שעזרו במשהו ליהודי. אכזרי במיוחד היה הרצח בעיר קיידאן [...].²⁵

אכן, גם אם לא מדובר בליטא בפוגרומים בהיקף גדול דוגמת סיפור קילצ'ה בפולין²⁶ (הציניקנים יטענו שבליטא לא נותר הרבה טרף יהודי ומין), קשה להסתיר את העדויות הקשות על יחסם של הפרטיזנים לשרידי הפליטה, יהודים בודדים שחזרו אחרי הנורא מכול²⁷, אחד מעיר ושניים ממשפחה, אל בתיהם הישנים, ואת האנטישמיות הרצחנית שהייתה טבועה בהם. הדברים אינם קלים לעיכול, וגם אם יגלה אהדה לעצם המאבק לחופש בארצות הבלטיות, יהודי יתקשה כמדומה להזדהות עם הנאבקים הספציפיים. בפונאר הלא-רחוקה (להלן) טרחו הרשויות הליטאיות להציב זיכרון לפרטיזנים ליטאיים מסוג אחר.

מוזיאון כמכון מציאות לשונות

לוח תאריכים היסטורי בחוברת תירות ליטאית רצינית באנגלית מדגיש את מלחמת הפרטיזנים: "Molotov-Ribbentrop Pact places Lithuania - 1939 [...] under Soviet control; 1941 - The Nazi push the Red Army back through the Baltic region; 1944 - Soviets reoccupy Lithuania; 1953 - Partisans war against Soviet occupation dies away [...]"²⁸. המלחמה הזו מודגשת בליטא בכל מקום אפשרי. הם נאבקו נגד מה שהליטאים רואים כיותר מאשר שלילת חרות קשה ככל שתהיה. הם נאבקו נגד ג'נוסייד!

מתבקשת הערה לגבי מושגי היסוד העומדים בבסיס פעולתו של המוזיאון שתואר לעיל ומודגשים בו שוב ושוב - ג'נוסייד ופרטיזנים; שני מושגים היוצרים ניוודיות ואף סתירה מובנית בין צופני הזיכרון היהודי והליטאי. המוזיאון מכונה

הפרטיזנים ביערות וחזרו אליה. (פנקס הקהילות, עמ' 589). תיאור של חזר למקומו אחרי המלחמה: "[...] ערב אחד התנפלו עליהם פרטיזנים, רצחו את הבעל ושדדו. היינו בקייראן 5 או 6 משפחות. [...] לא ביקרתי בעיר, אף אל ביתנו לא ניגשתי. היו ימי הפרטיזנים וישנתי עם רובה ואקדח על ידי" (קרנובסקי, גנישות עם העירייה, עמ' 283).

26 קילצ'ה - עיר בדרום מזרח פולין. קהילתה העתיקה הושמדה בשואה; בשחרור ב-16.11.1945 נותרו בה שני יהודים. בשמונה עשר החודשים לאחר מכן התכנסו אליה 150 יהודים - רובם שרידי חרב שהסתתרו ביערות בסביבה, חלקם לא מאוכלוסייתה המקומית. ביוני 1946 הייתה בה עלילת דם בנוסח ימי הביניים. תגובת המקומיים הולידה חשש גדול בקרב היהודים, אך המשטרה המקומית לא עשתה דבר וזלתי איסוף מעט כלי נשק חוקיים שהיו בידי היהודים (מלכתחילה, השלטון הקומוניסטי לא מנע זאת). הפניות לכנסייה להרים קול נגד הפוגרם שריחו נישא באוויר לא נענו; בטענה כי היהודים הם הביאו את הקומוניזם לפולין, עמדה המנהיגות הכנסייתית מנגד. בתחילת יולי נרצחו עשרות יהודים, במהלך 1946 אף נהרסה המצבה שהוקמה לזכרם בבית העלמין היהודי (שוקמה ב-1987).

27 לפלונגיאן חזרו אחרי המלחמה שלושים משפחות. ב-1946 נרצח ביערות יהודי רווק שחזר לביתו בעיר הקטנה. (פנקס הקהילות, עמ' 491).

במפורש בכינוי המשתמש בג'נוסייד והשימוש במונח פרטיזנים רווח בו בהיקף ובעוצמה מרובים. לא כאן המקום לעמוד על השאלות הקשורות בהיקף הכללי של השימוש במושג ג'נוסייד, שיסודו באירועי מלחמת העולם השנייה, והקשריו המסועפים רווחים בצורה בלתי רגילה בתרבות המערבית בהווה.²⁹ אין זה מענייננו לבחון האם הכול יסכימו שהשימוש במושג הזה לגבי הפשעים - לטעמי זהו כינוי ראוי ונכון - הסובייטיים בליטא, יהיה מקובל על ציבור ההיסטוריונים. מה שברור הוא שהליטאים רואים עצמם כקורבן לג'נוסייד לכל דבר ועניין, והמוזיאון מבליט זאת בכל דרך; קורבן לג'נוסייד שלהם!

הוא הדין כאשר לפרטיזנים, וכאן הבלבול והמבוכה עשויים להכביד שבעתים על המבקר הישראלי. אצלנו די מקובלת הגדרה שהנאציקולופדיה העברית' משווה לה רצינות ומדעיות: "לוחמים בלתי סדירים הפועלים מאחורי קווי האויב. השם פרטיזנים ניתן בעיקר ללוחמים נגד הפולש הנאצי במלחמת העולם השנייה".³⁰ אשר למזרח אירופה, מבחינתנו, וחרף גילויים לא-פשוטים של אנטישמיות שפשו בקרבם, הפרטיזנים העונים להגדרה הזו היו פרטיזנים חיוביים. אבל יש אחרים; יש בספרות השואה הרלוונטית ובזיכרונותיה מודעות ברורה לפרטיזנים האחרים, הליטאיים, שהתהדרו בתואר הזה. בשיר 'אל השער' [=שער גטו קובנה] של אבא דיסקנט (עברית: אפרים תלמי) מוצג הפרטיזן המאיים, הרצחני, חסר המוסר והאנושיות, האויב הגדול בעת המלחמה: "אל השער, אל השער! / נצעדה צעוד! / הלאה חיל-איכר בער / חסל 'פרטיזנים', אין עוד! / שכינו את עצמם [...] אל השער, דרך שער / לרכבת חיש! / הלאה, חיל איכר-בער / הלאה 'פרטיזן' חדל-איש". הוא הדין לאזכורים אחרים של פרטיזנים ליטאיים, ויש גם ניסיונות להגדרות מפורשות למי שמתבלבל: "ל'פרטיזנים' נחשבו הליטאים ששיתפו פעולה עם הגרמנים נגד הרוסים והם היו למעשה גם נגד היהודים. הם ביצעו את כל הטבח ביהודים עם הגרמנים וגם בלעדיהם על פי פקודת הגרמנים".³¹ גם אם לא תמיד יכלו או

29 הביבליוגרפיה לגבי 'ג'נוסייד' היא ארוכה ביותר. לעניינינו ראוי להצביע על: מרגלית, ג'נוסייד. על טיבט: ארן, ג'נוסייד טיבט. יש הרבה מאוד חומר על האירועים בארמניה ותפיסתם בג'נוסייד. אגב, לעניות דעתי יש מן הסמליות ההיסטורית בקביעה דוגמת זו של שולמית אלחנן שרואינה על ידי חנוך ברטוב: "מוסא דאג' היה הספר הנקרא ביותר בגטו, וכן בדכאו. גרפונקל [=סגנו של אלחנן אלקס בועד הזקנים של הגטו] שזכר טוב את הספר היה מספר אותו" (ברטוב, מחוץ לאופק, עמ' 76). עדות נוספת: "בגטו קראו הרבה, ולא רק בזמנים שקטים. אפשר היה לראות אנשים בבונקרים, בשעת האקציות, קוראים כל יום ספרים. מיד ליד עבר ספר כגון 'ארבעים יום של מוסא דאג' מאת פרנץ ורפל" (גרינהויז, חיי תרבות, עמ' 127).

30 ישראל גוטמן, ערך: פרטיזנים, כרך כח, עמ' 188.

31 אליצור, בירי, עמ' 25. וגם בספר הנושא אופי מחקר: "[...] המשטרה הליטאית התארגנה מחדש ולצדה הוקמו יחידות שנקראו 'פרטיזנים', והיו הזרוע הביצועית של חזית האקטביסטים. אין שום קשר בין

רצו להצטרף לשורות הפרטיזנים הטובים, יהודים שהטיבו להכיר את הפרטיזנים הללו, ייחלו לפרטיזנים האחרים שישחרו אותם מעולם.

אם כן, פרטיזנים מול פרטיזנים איננה מליצה, זוהי תופעה היסטורית; אותם היערות, הפרטיזנים שונים. יצחק ארד פרטיון הממשיך עם הפרטיזנים זמן קצר אחרי השחרור של ליטא מן הגרמנים בידי הסובייטים, מספר על מאבק של פרטיזנים בפרטיזנים מעט אחרי המלחמה:

[...] אני ועוד אחדים מהפרטיזנים שובצנו בתפקידי ביטחון. תוך זמן קצר הופיעו ביערות - באותם יערות שאנחנו פעלנו - קבוצות פרטיזנים ליטאים אנטי-סובייטיים. אלה היו הליטאים ששיתפו פעולה עם הגרמנים, אך לא הספיקו לברוח; אנשי משטרה, אנשי צבא ליטאיים, בהם גם כמה גרמנים. במשך הזמן הצטרפו אליהם ליטאים רבים שסירבו להצטרף לצבא הסובייטי, כאשר הוכרז על גיוס; ואנחנו הופעלנו נגד הפרטיזנים האלה. [...] לצורך מבצע זה הובא גדוד שלם של נ.קו.ד, ותקפנו את המחנה של הכנופיה. הם נלחמו במשך יום שלם ולא נכנעו. באוטריאד [=גדוד] זה הייתי היהודי היחיד.³²

כידוע יצחק ארד לא התחבב על הליטאים בגלל יחסו לפרטיזנים הללו (פרק א). ואפשר טוב שכך; מכל מקום, קשה לנהל דיאלוג עם הליטאיות סמוך למוזיאון הפרטיזנים בוויילנה; העיניים צופות בתמונות, וללא שליטה עולה דיוקנו של יצחק ארד.

אכן, עבור המנסה לעשות סדר בתנועות המחתרניות במרחב ליטא - הבלבלו הלשוני גדול, בשיחות עם גורמים שונים בליטא נחשפתי למונח 'פרטיזנים טובים'; טובים, משום שפעלו נגד הרוסים בלי 'לעשות בושות' לליטא של ההווה. המוזיאון בוויילנה לא נוקט עמדה ברורה בשאלה מה בדיוק עשו הפרטיזנים הטובים חוץ מאשר לשאת את נס המרד נגד הסובייטים, לדידו ההבחנה היא בעיקר של זמן, מה שעושה אותם לטובים הוא פעילותם אחרי 1944. השאלה מה עשו 'הטובים' לפני 1944 נותרת בליטא פתוחה; בפונאר מובלט מעשה טוב של קבוצת פרטיזנים שכזו.

אלה לבין הפרטיזנקה הסובייטית והליטאים שהצטרפו אליה, שפעלה מאוחר יותר נגד גרמניה ולא בעדה.³³ (פורת, מעבר לגשמי, עמ' 68).

היה מוזיאון ביערות רודניקי

עוד בענייני פרטיזנים; אנו נשארים ב'מילון', משנים קצת את המקום. ביערות רודניקי, אין היום מוזיאון; תיירים יהודים הם היחידים כמדומה שמגיעים לשם, וגם הם לא רבים. המחפורות וסוכות העץ של הפרטיזנים 'הטובים' נשתמרו במקצת;³³ חלק מהן חוזק בבטון בזמן שהיה שם מוזיאון. המוזיאון דאז (בשנת 1992 עדיין התקיים³⁴) היה מוזיאון קטן, אך מעניין. נטווה קשר ישיר בין המקום בו אירעו הדברים לבין התצוגה שאמורה להמחישם. הוא תיאר את החיים של הפרטיזנים במעבה היער; בעיקר בלטה המבנים התת-קרקעיים ופתחי האוורור. שרידים מהם עדיין נותרו. היום כל זה נראה כמו מחנה פרטיזנים עזוב (למעט הבטון), ולא כמוזיאון שכוח.

אשר להיסטוריה, הפרשה מתוארת בהרחבה במקומות רבים, נסקור אותה בקצרה על-פי ספרו של יצחק ארד - 'וילנה היהודית במאבק ובכיליון'.³⁵ בגטו וילנה ניטש ויכוח בין קבוצות שדגלו במרד, האם לברוח ליערות; הרצון למרוד בגטו - כך הבינו - לא היה בר-מימוש. במרחב הגיאוגרפי שבין ליטא לבלרוס היו מספר מוקדי מאבק פרטיזניים. חלק מהדוגלים במרד ברחו לאזור המרוחק יותר: יערות נארוץ' וקאזיאן סמוך לאגם הגדול נארוץ', כמאה ועשרים ק"מ ממזרח לוויילנה. מפקד הפרטיזנים באזור היה דמות ידועה, מנהיג קומוניסטי משכבר הימים - פיודר מארקוב. הותר לכמה מאות יהודים להצטרף אליהם. אולם, כעיקרון, למי שלא היה נשק, לא יכול היה להתקבל, והיו יהודים שברחו ונדחקו למחנות משפחה שחיו בתנאים-לא-תנאים ביערות. ביסודה, שאלת היחס לנמלטים יהודיים הייתה שאלה הומניטארית, וברית המועצות, חרף אופייה הדיקטטורי המופגן, לא יכלה להתעלם לחלוטין מנוכחות הנמלטים היהודיים מן הנאצים. נקלטו אפוא גם פרטיזנים יהודיים (גדוד 'נקמה' יהודי), למרות שהיחס אליהם היה שונה בעליל. גם אם יכולתם הצבאית של הנמלטים לא הייתה גבוהה, והייתה מידה מסוימת של צדק בחשדנות כלפיהם כלוחמים

33 תיאור של מחפורת: [...] העפתי מבטים סקרניים על העולם החדש שלתוכו נקלענו. בכניסה למחפורת הארוכה היתה דלת עץ רחבה ושני חלונות בצידיה. [...] משמע שעיקרה של המחפורת היה מתחת לפני השטח והגג שהיה מכוסה באדמה ובצמחיית יער התרומם מעל לקרקע אך מעט. במרכזו של הגג הזדקרה ארובה שעשן דק הסתלסל מתוכה. בהצצה פנימה נתגלו דרגשי שינה לאורך הקירות הצדדיים [...] במרכזו של המבנה עמד תנור [...] (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 110). ההשלכות החברתיות של המבנה הזה - הטירונים ישנו בקצה, הוותיקים ליד התנור.

34 שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 203.

35 ארד, וילנה, עמ' 355-365.

פוטנציאליים, הרי שבסך הכול שררה בין יהודי היערות תחושה קשה של חוסר הגינות בסיסית; היה לה בסיס! הייתה אנטישמיות, ובין השאר דווח על לקיחת נשק מיהודים.

יערות רודניקי - אזור יערות ששטחו כ־2500 קמ"ר, נמצאים כארבעים ק"מ דרומית לוויילנה, על אם הדרך לגרודנה שבבלרוס; כביש ראשי חוצה אותם, מה שמציע לכאורה מטרות זמינות למתקפה, אך בה בעת גם מקל על גילוי הנחבאים בסביבה. בקיץ 1943 מגיעה לכאן הקבוצה הראשונה מוויילנה, אנשי 'ארגון המאבק של יחיאל', ואחרי חיסול הגטו גם אנשי פ.פ.א. בין הבאים ניטשו ויכוחים על מידת הקשר עם הפרטיזנים האחרים ביער. "הפיקוד החדש [=אבא קובנר] העביר את המחנה למקום אחר בעומק היער - אל אי קטן בשטח הביצות. קורות עץ שהונחו בביצה אפשרו את המעבר למחנה. במחנה הוקמו סוכות מענפי עצים".³⁶ היה גם תגבור שלהם על-ידי פליטים מקובנה. כמו בכל מקום, גם כאן קשים היו חייו של הפרטיזן היהודי; היו שנרצחו על ידי פרטיזנים פולניים שפעלו בסביבה שהשתייכה לפני המלחמה לפולין (להלן). ביער שררה אנטישמיות חזקה, ובשלב מסוים הושת איסור על קליטת קבוצות יהודים נוספות, וזאת כדי שהמאבק נגד הנאצים לא יוצג כמאבק למען יהודים. כצפוי בצורת החיים הזו, כל פעולות השגת מזון היו קשות ביותר.

במבט לאחור, האזור 'גידל' יוצרים יהודיים וזכה להנצחה רבתי בספרות העברית; ההווי הפרטיזני של ריחוק וקרבה, ריחוק מהעולם היהודי הגוסס שנותר מאחור, וקרבה של איש לאיש, תואר בספרות הזיכרון ההגותית של אבא קובנר:

בערבי שבתות הייתה עצבותם עמוסת הזיכרונות של הפרטיזנים מציקה להם יותר מבשאר הימים, גדושי מעשה ושכחה עצמית. מי שנשתייר בבסיס ומי שחזר ממשימתו בעוד יום, הבריאים והפצועים בתחבושותיהם המזוהמות, העדיפו לרבוץ בשולי הרמץ החם בטרם יזרחו אל המחפורות, המוסוות בגזעי עצים מתים, ויתכרבלו לשינה מחוצת ריחות זיעה וחולות מרקיבות על דרגשי העפר והקש הכבושים, מתכסים בפרוות כבשים רחשות כינים מורעבות.³⁷

36 שם, עמ' 362.

37 קובנר, מגילת העדות, עמ' 231. תיאורה של רוחקה קורצ'ק: "בערבים רבים היו הלוחמים מצופפים סביב המדורות ושירים משך שעות ארוכות. בתוך הלילה האפל היו בוקעים ועולים בין השירים הפארטיזניים הרוסיים ושירי איריש למיניהם גם שירים עבריים, שירי ארץ ישראל. והיו השירים האלה משתלבים במנגינה כללית זו רווית געגועים ועצב, המככה את העבר והמבקשת את העתיד" (קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 274). תיאורו של ברוך שוב: "[...] הוקצה לי מקום לינה על אחד הדרגשים שבקצה המחפורת. הדרגשים היו עשויים מלוחות עץ לא מהוקצעים ומרופדים בכל דבר רך שאפשר היה להמציא: קרעי שמיכות, בלואי מלבושים,

ב'עד בלי אור - פואמה פרטיזנית' משקיף אבא קובנר על יערות רודניקי מבעד למשקיף המשורר. מדובר בשרטוט הרהוריו של פרטיזן זקיף, המתבונן בחוליה שיוצאת לקרב, עוברת את סף המחנה - בנסיבות ההן, מעין בית - חוצה את הגשר שמפריד בין התל - 'הר' בלשון ההפרזה השירית בואכה השטח האחר, הזר, ממשלת השטן. הגיאוגרפיה הספרותית היא גבוהת מושגים - הוא מדבר במונחים של חוף, כשבפועל הכוונה לביצה וליער עד:

[...] מי כרע שם? / מי זה מט? / ראש מי מבצבץ בביצה? - / כסיל או גר ברודניקי-העד! / הנה זקיפנו יורדים! שוט והחלק - / ולא יעצרו, [...] / ידע פרטיזן: / המקום אם חייב קפיצה, / תבוא נחשונית, - אר-אז - ובטוחה. / פה נגמור מורד ההר / וחלקת ביצה אדמדמה שם רוקמת / דבר אחרון. / ועל מסדו הגשר: / סולמי עגלות שכרעו בטיט, / והרגל בשלביהם יורדת. / פה הפרטיזן יטבול בנחת מגפיו, / כי מי אפסיים המה לו, ומקרוב - יבשת. / הנה מקריב החוף. וכבר עטוף / עשבו טללים. אך מרחוק, זהוב, / ירוץ השביל [...] / עוד מבט ישולח אלי הכף / פרידה עוגמה בעין זקיף. / - 'אך מי בגשר גולש שם בחופזה?' / 'הי, שלנו שם אצים! / לקרב יוצאים, - חוליה-חוליה: / עשרת חבלנים... המרגלת לפניהם... / אחריהם דולקים הנה - עוד שלושה... / והמפקד, גם הוא מאסף מלמעלה, / 'הם ישמאלו עלינו להימין - / שאו ברכה נשרים! לקציר אדום / שלום'.³⁸

הגבהת המינוח הגיאוגרפי משיגה את האפקט הדרמטי הרצוי, אפקט שהחיים הפשוטים אכן סיפקו בשפע.

המוזיאון ביערות רודניקי שיקף את דרמת המאבק הפרטיזני הסובייטי, את המאבק בנאציזם, מאבק הזכור - במובנים רבים - לטוב; מאבק שיהודים יכלו - גם אם בדוחק - להשתלב בו, שסיפק להם איי כבוד באוקיינוס ההשפלה, ודאי שעורר אותם ליצירה ולהגות. המוזיאון שהונח וננטש אחרי השחרור של ליטא בתחילת שנות התשעים נשאר עתה כזכר לזכר, זיכרון לזיכרון פרטיזנים שבליטא אין עוד עניין מיוחד לזכרם. השלט המכוון היום ליערות רודניקי הוא שלט חום של שמורות טבע; הוא מכוון ליערות הבוטניים, לגן לאומי ליטאי, הטבע הוא הגיבור

חלקי פרוות ומחצלות. אלה שימשו אותנו כבגד, כשמיכה וכסדין גם יחד. במשך היום היתה המחפורת ריקה כמעט מאדם למעט הלוחמים שזה עתה חזרו מפעולה לילית. רוב הדיירים העדיפו לשהות בחוף. שונה היה המצב בערבים. הציבור כולו היה מתכנס בפנים [...]. בערבים לא מעטים, בייחוד בערבי הקיץ החמים, היו מדליקים מדורה, מתרווחים מסביבה ומטבע הדברים פוצחים בשירה. לא היתה דאגה שאור המדורה יגלה אותנו. עומק היער הגן עלינו [...]" (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 114).

38 קובנר, שירים א, עמ' 28-29.

הנוכחי של היערות, והטבע השתלט על שרידי הפרטיזנים; לטבע עזרת יד אדם, ויש יד אדם שמעוניינת לסייע לטבע בארוזיה שלו.³⁹ הפרטיזנים המונצחים בליטא היום הם פרטיזנים אחרים.

מי מנציח את הדיוויזיה ה־16? - מוזיאונים יהודיים בוילנה

לא הרחק מהמוזיאון הליטאי ברחוב גדמין המנציח את זכר הפרטיזנים שנלחמו נגד הכיבוש הסובייטי, מצויים המוזיאונים היהודיים; הם מנציחים משהו שונה לחלוטין. 'הצריף הירוק' (לעיל פרק א), מזכיר לכל מי שמעוניין לדעת את דבר שואת יהדות ליטא, הג'נרל הצרפתי, 'הדבר האמיתי'. ואם בניין המוזיאון הגדול והמרשים ברחוב גדמין מתהדר בסיפור - בניין ה־ק.ג.ב. לשעבר, גם 'לצריף הירוק' סיפור קטן משלו, גם הוא בא במקום משהו; בעידן הסובייטי היה בו מוזיאון צנוע המוקדש לקונגרסים הראשונים של המפלגה הקומוניסטית הליטאית בשנת 1897. לעת פרסטרואקה, בהערב שמשו של השלטון הסובייטי, נושא זה שהעסיק את מערכת האינדוקטרינציה הסובייטית בליטא, כבר הפך לשולי דיו כדי להצדיק את פינוי המוזיאון הישן, ובצריף הנושן, להוביל למיקומו של המוזיאון היהודי שהפך לעניין נחוץ בליטא העושה את ראשוני צעדיה לחרות ופניה לעולם המערבי. מוזרים הם שבילי הזיכרון, המוזיאון היהודי מזכיר, כמתבקש, את הגורל היהודי, אך משכיח גם את הזיכרון הקומוניסטי.⁴⁰

המבנה המשרת את האגף האחר של המוזיאון היהודי, הלא הוא בניין הקהילה היהודית, שאף הוא איננו רחוק משם, היה בעבר בנינה של הגימנסיה 'תרבות'; וגם כאן הזיכרון מביא את העבר וההווה להתנגש בעוז. אם העבר מציג את

39 שנת 1993, ראשית ימי ליטא העצמאית; ברוך שוב, פרטיזן, מתאר את מסעו (שורשים?) לבסיס הגדודי שלו ביערות אינקלארישקי, לא הרחק מיערות רודניקי: "[...] לאחר בירורים אינסופיים התחזרה לנו הדרך. יצאנו [...] נאמר לנו שלאחר הגיענו לכפר אינקלארישקי לא יהיה קושי למצוא את השבילים המוליכים לבסיס כיוון שלכל אורך הדרך מוצבים עמודים ועליהם חצים המורים על הכיוון. [...] וכבר היינו בתוך הצמחייה הסבוכה שבפתח היערות. המפה בידי ואני מדריך את הנהג [...] הכול סביב לא השתנה כהוא זה, כאילו אך אתמול הייתי כאן. כולי דרוך והעיניים מחפשות את העמודים עם החצים, שלא לסטות חלילה מהשביל. ואכן הגענו לעמוד הראשון אבל חץ אין עליו. כאילו הוסר הלוח במתכוון, פשוט נוסר. מעתה אין ברירה אלא להפעיל זיכרונות עמומים ואינטואיציה [...] נראה שהלוחיות עם החצים הוסרו בפקודה. מנגמה זאת של השלטון הליטאי הטרי, לטשטש כל עקבות וסימני היכר של כל דבר 'רוסי' והפרטיזנקה הרוסית בכלל, כבר היתה ידועה לי [...] הממשל הליטאי עושה לטשטוש זכר הפרטיזנים הסובייטיים ואת מקומם תופסים 'פרטיזנים' מסוג אחר - אותם 'שאויליסטים' משתפי פעולה עם הנאצים ורוצחי היהודים מה'איפאטינגה בוריס' (הליטאית). מיתוס חדש מפוברק ולאורו מתחנך הדור הצעיר [...]". (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 203-204).

40 עלי לציון כי היה לי קשה לברר את התפקיד שהיה לצריף רק דור אחד קודם. רוב העובדים בהווה וגורמים שונים אותם תחקרתי הסתפקו בדרך כלל בציון שהיה שייך למפלגה הקומוניסטית.

הנורמאליות היהודית בוילנה, ההווה מציג בעצם את ניפוצה. יחד עם זאת, לאגף הזה של המוזיאון ייחוד משלו, ויש לכך היבט ליטאי מובהק. מוצגים כאן חסידי אומות העולם הליטאיים (לעיל פרק א), ובמיוחד מעניינת פרשת האוגדה ה־16. בעיקרה, התצוגה פשוטה, ללא התחכמויות, ללא אתגרים מיוחדים לצופה; משתמשים כאן באמצעים מוזיאליים רגילים וישנים - מפה של אתרי הקרבות, תמונות של הללים יהודיים.

הדיוויזיה ה־16 נוכחת גם בספרות התקופה. אבא קובנר ב'הנס בחידלון' מכריז:⁴¹

והחשבון הוא גדול, ארוך וקשה. [...] אחר כך הדיוויזיות. אתם שמעתם, כנראה, על הדיוויזיה הליטאית, וכי איך יכולתם שלא לשמוע, והרי היא ששחררה את ליטא! הדיוויזיה הזאת הייתה פעם כמעט כולה יהודית (85%), מטובי בני ליטא שלנו. אפילו בפיו הרוסים היא נקראה: 'הדיוויזיה בת ששה-עשר הליטאים'. רובם הגדול של יהודים אלה אבדו באורח טראגי בקרבות הדרמטיים על כיבוש גבעה שמספרה צ'. אפס, אפס ומשהו, ליד אוריול [...].⁴²

כמובן, קובנר התבדה, 16 ליטאים, רק 16 ליטאים, עומדים מאחורי השם. אבל במוזיאון אין מקום לבדיחות. צריך להתמודד שם עם זיכרון המתקיים בתוך סביבה לא־אוהדת, סביבה שתרמה - בבדיחה, 'רק' - שישה עשר מבניה כדי להקנות לדיוויזיה הלאומית את כינויה הצבאי.

איך עושים זאת? אמצעי ההמחשה הפשוטים מגלים סיפור של יחידה צבאית, מעניין, לטעמי, מאין כמוהו.⁴³ עקרונית, מדובר בגרעין של ליטאים קומוניסטים גולים; היחידה התחילה בהתארגנות ליד גורקי שעל גדות הוולגה, והיא נתפסה כדיוויזיה לאומית, מושג מקובל בצבא האדום ובכוחות העזר שלו. ב־7.12.41 התקן שלה כלל 12,000 חיילים. במהלך הקרבות היא עברה מרחק כולל של 2,500 ק"מ עד שנכנסה לליטא. אף שמספר היהודים לאורך הזמן לא היה אחיד, היא התפרסמה בהווי היהודי המובהק שלה. זה כלל כתיבה באידיש, שהופנתה גם לחו"ל, והדבר הותר בעיקר משיקולים תעמולתיים; יחד עם זאת, הייתה בה גם יצירה אוטנטית באידיש ובעברית. בקרבות בליטא ובסביבותיה בוצעה גם נקמה ברוצחים ליטאיים. אחרי המלחמה הייתה עלייה משמעותית של הלוחמים שנותרו לארץ ישראל, והיו

41 קובנר, על הגשר הצר, עמ' 38-49.

42 שם, עמ' 40-41.

43 לוי דב, יהודים בדיכוייה הליטאית ה־16. לוי דב, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 47-109.

מן הלוחמים שהצליחו לעלות רק מאוחר יותר במסגרת ציבורי העולים הקטנים של שנות השבעים ובגל העלייה שאחרי שחרור ליטא החל מתחילת שנות התשעים; כולם נשאו בגאווה את סימני השתייכותם לדיוויזיה.

האהדה הרבה לדיוויזיה עולה בספרי הזיכרונות שנכתבו בקרב ניצולים. נקודת המפתח היא רגע גילוי יהדותם של הלוחמים; כניסה לקובנה:

כל אירוע חגוגי בעיר היה מוצא בי את המזדהה הנלהב. כך גם טקס בואה של הדיוויזיה הליטאית שלחמה בשרות הסובייטים. באמצעות כניסתה החגיגית לעיר ניסו השלטונות להבליט את החלק החיובי לכאורה של הליטאים במלחמה הגדולה. רבים בין חייליה היו יהודים, חלקם ניצולי גטאות אשר יצאו אל היערות ומשם הצטרפו לדיוויזיה זו. הגדודים עברו במצעד ברחוב הראשי של העיר, זו השדרה אשר פעם הלכתי בה לכל אורכה עם אמי. רבים ניצבו בשני הצדדים, הריעו וזרקו פרחים. אספתי מן הפרחים שגשרו על הכביש. איגרתים מחדש לזר, ובהתרגשות הושטתי אותם לקצין שרכב על סוסו בראש פלוגתו, באומרי לו 'תודה'. הלה רכן מעל סוסו, קיבל את הזר מידי, נישק לי בראשי והשוב במילים אחדות. להרהר עין אחד נפגשו מבטינו וידעתי - גם הוא יהודי.⁴⁴

בימה שפרסמה את לוחמי הדיביזיה, והנציחה את פועלם וגבורתם, נופליהם ומתיהם במהלך השנים היא 'גחלת' - ביטאון של איגוד יוצאי ליטא בישראל (פרק א). כדוגמה נזכיר את סיפורו של וולף וילנסקי יליד סלבודקה שבקובנה המובא ב'גחלת',⁴⁵ לאחר פטירתו בישראל בתשיעי לינואר 1992. הוא מוכתר בדרגת אלוף משנה (פולקובניק) בצבא האדום, זוכה לתואר 'גיבור ברית המועצות' ובעל עיטור 'כוכב הזהב', ואלוף משנה של כבוד בצה"ל. כותרת המאמר 'שמו הלך לפניו והלוחמים הלכו אחריו', מעידה על מידת ההערצה שלה זכה, ותמונתו בחזהו עטור העיטורים מתנוססת במאמר. בהספד עליו נאמר:

[...] בין הראשונים שהגיעו לשורות הדיוויזיה הליטאית היה בוגר בית הספר לקצינים בוויילנה [...] הליטנט וולף וילנסקי. מכאן ואילך כל דרכו הקרבית של וילנסקי, כל מבצעיו עטורי התהילה קשורים עם דרכה הקרבית של הדיוויזיה הליטאית. במשך שלוש שנים הוא לא הוציא את נשקו מידו, פרט לתקופות קצרות של החלמה לאחר פציעות חוזרות ונשנות. אומץ לבו, גבורתו האישית וכישוריו הצבאיים שהתבטאו בכושר מנהיגות, תמרון ועמידה איתנה במצבי לחץ, תרמו

44 אילתי, לחצות, עמ' 221.

45 גחלת, שבט תשנ"ב, ינואר 1992.

לקידומו בתפקיד ועד מהרה הוא מתמנה לתפקידי פיקוד בכירים [...].

הוא דבק ביהדותו; מדבר עם משפחתו אידיש ולא מתכחש לעברו הציוני. לא נגרר להשמצת ישראל כפי שנדרש בתפקידו בצבא האדום. בגלל כל אלו לא קודם, ובסופו של דבר, הוא עלה לארץ בתחילת שנות השבעים.

אין ספק, דמות שכזו, הנשאבת לשורות אלו מגחלת, אינה יכולה לייצג את ליטא העצמאית, למרות, וזו נקודה מעניינת, שתחילת שירותו הצבאי הייתה בגיוס חובה בצבא הליטאי, ורק כשהוסב צבא זה לחלק מן הצבא האדום (הקורפוס הליטאי הטריטוריאלי ה-29 של הצבא האדום). הגיע לבית הספר לקצינים בוויילנה. וילנסקי יהיה גיבור של יהודי ליטא, ליתר דיוק של שרידיהם; האם הליטאי דהיום מוכן לקבל את היחידה הזו כמרכיב במכלול של משחררי ארצו, או שישייכה כפי שנעשה בעבר, לכובשיה הקומוניסטיים?⁴⁶ השאלה עד כמה ינסו בכלל לזכרה או שתודחק אל פינה שמאפשרת לה שלא לשקוע כליל אל תהום הנשייה, אך בלי שתעורר הד רב מדיי? מעודכן לעת כתיבת הדברים הפינה הזו מתקיימת במוזיאון היהודי בוויילנה; אם כי אין בה מרכז זיכרון לפולקובניק וילנסקי. ליטאי שיבקש למצוא עקבות לעברה המורכב של ארצו בדורות האחרונים יגלה את הדיביזיה הליטאית-יהודית במוזיאון היהודי בוויילנה, לא במקום אחר. אגב, בחוברת הסיור היפה באתרי וילנה היהודית שפרסם המוזיאון היהודי,⁴⁷ מדווח כמובן בקצרה על כל מה שסופר כאן בהרחבה; הלשון שנקטה היא "Lithuanian Jews Fighting against Nazis" ותו לא, לא סופר איזה מדים לבשו, אין זכר לשיוך האמיתי של היחידה, הוא מוצג רק בבית פנימה, שמור למה שנקרא 'כוחותינו' תרתי משמע.

ועדיין פרשת הנצחת הלוחמים היהודיים במוזיאון היהודי בוויילנה לא תמה. בוויילנה אי אפשר להסתפק בדיוויזיה ה-16! חד וחלק! במקביל, במבנה אחר של המוזיאון - 'מרכז הסובלנות' (פרק א), בקומה השנייה, נמצא לוח הנצחה ללוחמים היהודיים שהתנדבו לצבא הליטאי בשנים 1919-1920 ולחמו לעצמאות ליטא.⁴⁸

46 מעניין ניתוחו של דב לוי לטיעונים של גולים ליטאיים (וגם לטוויים ואסטונים) בארצות המערב המתפלמים עם נציגי היהדות בסביבתם. יסודות אלו חיו במעין שניות, שכן בגלות במערב התאפשרה עיונותם לסובייטים לצאת למרחב, אך מנגד פגשו שם קהילות יהודיות מפותחות המדגישות היטב את הזיכרון היהודי (באופן שעורר את קנאתם). בנושא הנידון קבעו: "היהודים שנמלטו מליטא, לאטביה ואסטוניה, בקיץ 1941, איישו את הדיוויזיות הלאומיות הבלטיות בצבא האדום, ובכך סייעו לסובייטים לחזור ולכבוש מחדש את הארצות הללו ב-1944" (לוי, דב, המוטיב הסובייטי-קומוניסטי, עמ' 209).

47 Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture, Vilnius 2006, p 48.

48 כדי להשלים את מפת ההנצחה בהקשרים אלו, נציין כי בפארק וינגיס, באתר של בית קברות לחיילים של אומות שונות שנהרגו בסביבות וילנה, הוקמה אנדרטה - שלוש מצבות סימבוליות נושאות מגן דוד - לזכר החיילים היהודיים שנפלו בצבאות הגרמני והרוסי במלחמת העולם הראשונה. אכן, יהודים שרתו הרבה

כדרכו של לוח הנצחה שכזה מפורטים שם שמותיהם. אגב, לא נאמר כמה מהם נרצחו בשואה. מדובר אפוא על הנצחה מאזנת.

האתרים בדרך לפרלמנט

הסים הליטאי מצוי מן העבר השני של רחוב גדמין. מבחינה יהודית ראוי להזכיר מבנה השוכן לא הרחק ממנו - 'בית הסוהר לוקישקי', שבראשית המאה העשרים נתפס כאחד מבתי הסוהר המשוכללים באימפריה הצארית. מוקף בניינים ומנוזר, ובכל זאת בולט בשטח, קודר ומטיל יראה. רבים רבים בין אסיריו היו אסירים פוליטיים יהודיים שעילת מאסרם קשורה בצורה כזו או אחר ליהדותם.⁴⁹ מנחם בגין שבביוגרפיה שלו נרשם פרק וילנאי קצר ומשמעותי, מתאר:

מאז הקימה הממשלה הרוסית הצארית את בית הכלא המרכזי של וילנה, לוקישקי, היו חומותיו המוצקות עדים אילמים למהפכות רבות, לנפילת משטרים ועליות משטרים, לחילופי 'תושבים' בתאיו האפלוליים ולחילופי שומרים בפרוזדוריו הארוכים. מהפכה מהפכה - ונוטריה; מלחמה מלחמה - וכלואיה; אסירים אסירים - וכתובותיהם. בחצי תריסר לשונות נחרתו בתוך הקירות העבים אותות הזיכרון למלחמה המהפכנית נגד המשטר הצארי, לשאיפות השחרור הלאומי של הפולנים ושל הליטאים. למלחמת הקומוניסטים בשלטון הפולני ובשלטון הליטאי, לרדיפת הליטאים על ידי הפולנים ולרדיפת הפולנים על ידי הליטאים, לכליאתם של פולנים וליטאים גם יחד בידי שלטון רוסי חדש. מקץ ימים רבים קנתה לה גם השפה העברית 'זכות אזרחות' בבית העדות לתהפוכות הזמן. קירות הבטון של לוקישקי 'ספגו' לתוכם את השאלה-התפילה 'ציון הלא תשאלו לשלום אסיריך' ואת הצו: 'באור ובסתר זכור את הכתר'.⁵⁰

בהתקרב החורבן, הוא נזכר בעיקר כתחנת מעבר, רבים מגטו וילנה הועברו

אדונים, בבתי הכנסת בוילנה נישאו תפילות להצלחת צבאות רבים שמאחר ונלחמו זה בזה נוצרה סתירה יהודית לא-פשוטה. המצבות שרויות היום במין שלווה שאינה מסגירה את המתחים שחשו מי שהתפללו בבתי הכנסת של וילנה להצלחת צבא מסוים נגד צבא אחר; בשניהם היו יהודים רבים.

49 ישראל קלוזינר: "מספר האסירים בכלא לוקישקי הגיע בראשית שנת 1906 למאה ושבעים בקירוב, וביניהם מן האינטליגנציה שבקהילה. בין אלה היה כאמור הד"ר צמח שבר, [...] בחור הישיבה אברהם הרצפלד שבא בשנת 1907 לוילנה מיישובת טלו [...] האסירים הפוליטיים שישבו בלוקישקי, פרסמו בעיתון הבונדאי 'פאלקס-צייטונג' בקשה להמציא להם ספרים לקריאה ב'זרנון'. הם טענו כי בספרייה בית הכלא יש רק שישה קונטרסים בעברית: מאידך, המון האסירים הפוליטיים יודעים לקרוא אך ורק בזרנון (כלומר באידיש)" (קלוזינר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 53.

50 בגין, בלילות, עמ' 63.

לשם לפני פואנר; 'תחנה', אם כי עבור רבים - תחנה סופית, רבים נרצחו כבר שם. כשהיה עוד חופש תנועה מסוים, בשלב לפני שנסגרה על יהודי וילנה מלכודת המוות של הגטו, התגודדו סביבו משפחות שביקשו לדעת את גורל יקיריהן.⁵¹ כאן מצא את מותו מנהיגה הישיש של יהדות וילנה ד"ר יעקב ויגודסקי, שמותו סימן שלב חדש בדרך אל התהום:

ב-24 באוגוסט נאסר ד"ר ויגודסקי, מנהיגם של יהודי וילנה זה עשרות שנים [...] לא החזיק מעמד בתנאים הקשים של בית הסוהר ולאחר ימים אחדים נפטר. במותו היה בן 86 שנה. באותה תקופה קצרה של חייו תחת השלטון הנאצי, פנו אליו אנשי היודנראט בכל שאלה חשובה. [...] הוא בלט משכמו ומעלה בעמידתו ובתוקף המוסרי שלו. ד"ר ויגודסקי התריע ביודנראט, לבל יוסיף לשלוח אנשים לעבודה כל עוד אין יודעים לאן הם נשלחים ואם ישובו מעבודתם. [...] יהודי ירושלים דליטא ראו ביעקב ויגודסקי את הראשון למרי בשלטונם של הנאצים. [...] ליהדות זו לא קם מנהיג שני בשיעור קומתו של ד"ר ויגודסקי, שבאישיותו ובהשפעתו ינהיגם בתקופה הקשה. מותו היה התחלת הקץ של המנהיגות היהודית שייצגה את הציבור היהודי של וילנה במשך שנים רבות ובחלל שנוצר החלה לעלות מנהיגות חדשה שהתרכזה ביודנראט ובסביבתו.⁵²

האתר רבי-המשמעות הזה איננו מוצג לראווה (בווילנה מוצע היום לסלקו ממקומו הלא-מתאים), מרכז הכובד של העינויים וזיכרונם ממוקם כזכור במוזיאון הפרטיזונים ברחוב גדמין; התייר הממוצע מגיע ללוקישקי מן הסתם בטעות, משם מובילה דרכו לסיים.

זיכרון העבר הליטאי בסביבות המבנה (הלא-מפואר!) של הסים מוצג בצורה מיוחדת. אין כאן אנדרטה מרכזית מיוחדת, אלא ניסיון המתפרס על פני שטח די גדול לתפוס את העבר ולהקפיאו באמצעות שרידים אוטנטיים. 'בטונדות' - מחסומי בטון, חלקם צבועים במה שדי מזכיר יצירות גרפיטי, כתובות לעצמאות ליטא. מחסומי ברזל מסוגים שונים, זרים של פרחי פלסטיק, נרות בצנצנות, תמונות

51 תיאור מהירי אצל אברהם סוצקובר: "[...] בעד היציאה לעשות צרכים דרשו השומרים תשלום, לא פחות מאלף רובל כל פעם. לאחר מכן עלה המחיר והגיע עד עשרת אלפים רובלים זהב. גם מים לא ניתנו חינם. בעד שתייה היה צריך לשלם בשעון או בטבעת בעלת ערך [...]". (גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 262); "בעברנו את הגשר הירוק נעמד הלב לרגע. לאן יובילו? צעד אחד. המישה צעדים. הוליכו אותנו קדימה. סובבתי את הראש, רציתי לדעת מה נעשה באנשים שמאחורינו, ראיתי מאות טורים של כידונים נוצצים, מופנים ימינה, אל בית הסוהר הלוקישקי" (עמ' 263).

52 ארד, וילנה, עמ' 94-95. על פי דבריו של ד"ר דבורצקי. הוא הקדיש לו פרק: 'הראשון למרי - ד"ר יעקב ויגודסקי' (דבורצקי, במרי ובשואה, עמ' 33-36).